

Borbély Szilárd, Dés Mihály, Heller Ágnes, Jeszenszky Géza, Klein Rudolf

ZSIDÓ POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT 650 Ft

2014. április / XXVI. évfolyam 4. szám

szombat

A VÉSZKORSZAK EMLÉKEZETE

A Holokausz a magyar irodalomban · Kerekasztal-beszélgetés

**VAN, AKI BÁTRAN HALLGAT,
HA A TÉNYEKRŐL VAN SZÓ.
A TÖBBIEKNEK ITT A NOL.HU**

NOL.HU AZ ONLINE VÁLASZTÁS

TARTALOM

4 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

Borbély Szilárd:
Az emlékezés
is fikció

6 | EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

Jeszenszky Géza:
„Hamisításoktól
és elhallgatásoktól
mentesen”

8 | HÍRES REGÉNY/ ELSÜLLYEDT REGÉNY

Zsidóság a magyar
irodalomban – Vészkorszak,
utóhatás, emlékezet
– Osztovits Ágnessel, Szegő
Jánossal és Vári Györggyel
beszélget Várnai Pál

13 | KÁIN-ÁBEL

Heller Ágnes:
Néhány szó a jó emberekről
és a zsidó zsidómentőkről

15 | SZÉPIRODALOM

Joanne Limburg:
Szédereste őseimmel

16 | ÖSSZETÖRT DÁVID-CSILLAG

Klein Rudolf:
A holokauszt emlékezete
az építészetben – A Berliini
Zsidó Múzeum
és a jeruzsálemi Jad Vasem

20 | NÉPIRTÁSRÓL 6-7 ÉVESEKNEK

„Az unokák generációjának
hangosabbnak kell lennie!”
Gyerekkönyvek a vészkorszakról

23 | VALLÁSJOG ÉS EMLÉKEZET

Oberlander Báruch:
Holokausztemlékezet
és a zsidó vallásjog

26 | EMLÉKEZÉSKULTÚRA

Egy példa az emlékezés-
kultúrára: Szeged

27 | SZÉPIRODALOM

Őri István: Soha

28 | HOLOKAUSZTOKTATÁS

„A felmenők tetteiért
felelősséget vállalni
– irreális elvárás”
Kovács Mónikával
a holokauszt oktatásáról
beszélget Gadó János

31 | ÖSSZETARTÁS

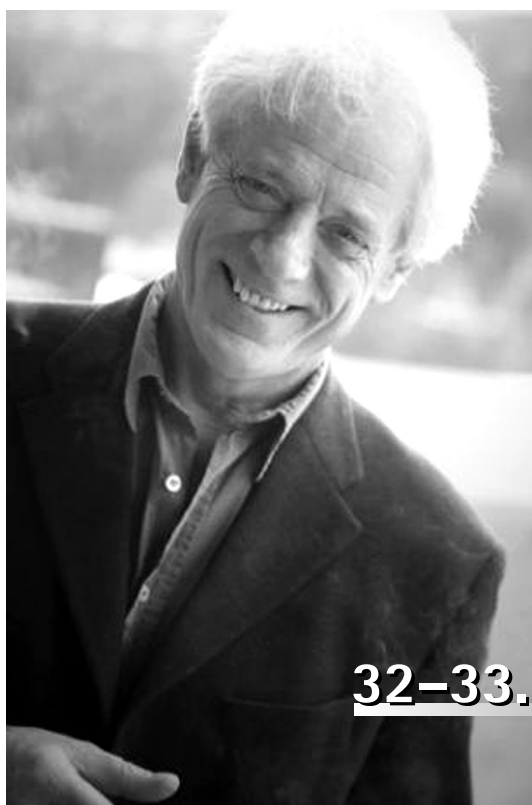
Dés Mihály:
77 pesti recept
(Részlet)

32 | PESTI BAROKK

„A libidót akartam megírni”
Dés Mihállyal beszélget
Várnai Pál

34 | LÁZAS HIT

A halál hét stációja
Kiss Yudit: *Apám halálának
nyara*

32-33. PESTI BAROKK

2014. április
5774. niszán

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
folyóirata
Megjelenik évente tízszer

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor
Hoffman Iván
Itamár József-Keszt
Kovács András
Seres László
Tatár György
Turán Tamás

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gadó János szerkesztő
Muraközi Zsóka szerkesztőségi titkár
Magó Katinka pénzügyek

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Csáki Márton,
Krausz Viktória, Németh Ványi Klári,
Pályi Márk, Seres Attila,
Szarka Zsuzsanna,
Vári György, Várnai Pál

A megjelenést támogatja:

Amerikai Joint Magyarország
Magyarországi Zsidó Örökség
Közalapítvány

Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi

Terjeszti a Lapker Rt.

A címlap Kurdi István munkája

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2014. március 13-án

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Bálint Ház
1065 Budapest, Révay u. 16.
234-es és 235-ös szoba
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:

info@szombat.org

Címünk az interneten:

http://www.szombat.org

Egyéves előfizetői díj: 5950 Ft

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán

Lapengedély száma:

III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:

Kirschner Péter, a Magsike elnöke

Nyomdai előállítás: Pannonia Nyomda Kft.

A februárban, ötvenéves korában tragikus hirtelenséggel elhunyt Borbély Szilárd író, költő mélyről jött, magasra jutott, és a felnőttként átélt csapás, a szülei ellen elkövetett brutális rablótámadás, édesanyja meggyilkolása további terheket rakott rá.

Újra- és újraírt személyes élményanyaga mellett zsidóság és kereszténység forrásait próbálta a modern értelmiségi szubtilis önreflexióival vegyíteni, és érvényes irodalmi formába önteni. A sebezhető test és a sebezhető lélek eggyé vált írásaiban.

Debrecenben élt és tanított, ott is halt meg, hátrahagyva egy özvegyet, két felnőttárvát és Magyarországot, melynek égető aktuális kérdései éppúgy aggasztották és kétségbe ejtették, mint a tragikus emberi létezés egésze.

Egyik utolsó írása az, melyet a Szombat „Emlékezetközösség” sorozatába kérünk tőle, s amelyet internetes kiadásunk után most nyomtatásban is közlünk.

Borbély Szilárd nincs többé, s az sem vigasz, hogy megrendítő írásai velünk maradnak.

Szántó T. Gábor

Borbély Szilárd

AZ EMLÉKEZÉS IS FIKCIÓ

A nyám alakját, aki sokáig meggyűjtotta péntek estenként a sábeszgyertyát, fején kendő, kezével eltakarta a szemét, a *Nincstele*-nekben igyekeztem olyannak megmutatni, amilyen bizonyos összefüggések felől, egész pontosan a regény összefüggései felől nézve volt. Persze ez csak az én szememen át volt ilyennek látható. De nem csak ilyen volt. Én is tudom, hogy nem teljes a kép. Anyám apámot egyszerre fogadta el és tekintett rá gyanakvással. Mert anyám érdekes módon egyszerre volt filoszemita és antiszemita. Sajnálta azokat a zsidó kisfiúkat és kislányokat, akikkel Jánkon együtt játszott a Sikátorban, ahol együtt lakott a családjuk a falu népes zsidó közösségének gyerekeivel, de mégis gyanakvással tekintett a zsidókra, akikkel az apja, a horthysta altiszt hivataltól leereszkedéssel, majd lekezelően beszélt, mert noha Hirschék és Róthék rendes emberek voltak, de a zsidók nem-

zetestben betöltött szerepével kapcsolatos hivatalos ideológiát nagyapám sem vonta kétségbe. Így a háttérbe szorításuk, pontosabban a magyar elem érdekeinek

védelmét és térfoglalásának jogosságát pillanatig sem vonta kétségbe.

A tömeggyilkosság szegényével, amiben ő is részt vett közvetve, nem tudott soha szembenézni. Kizárta a tudatából. Anyám azonban nem tehetett, hiszen neki az öt-hat éves gyerekpajtásai eltűnésével kellett szembesülnie. Azok a képek éltek az emlékezetében, amelyben gyönyörű pajeszes fiúcskák és szénfekete szemű, okos lányok tűzhalálát kellett magában hordoznia. De mégis, mindennek ellenére furcsa volt, hogy nem tudta végleg sohasem eldönteni, mit is gondoljon a zsidókról. Össze volt zavarodva, mint akkor és azóta szinte mindenki, aki a saját emlékezetét össze akarta békíteni a többiek szavaival és véleményével.

Ez annál inkább így van azok esetében, mint anyáméban, akiben él a részvét és a lelkiismeret, de ki vannak téve azoknak a véleményeknek, amelyek folyton, éjjel-nappal azt sulykolják, hogy az igazság maga a hazugság, a hazugság pedig szemen-szedett igazság. A szavaknak nagy erejük van, mert csak a szavak által létezik az emlékezet folyamatossága, vagy épp szakadás áll be benne, amelyet a fikció ereje, nevezzük torzításnak, eltolásnak, behelyettesítésnek, elfedésnek, áthelyezésnek, bárminek, mégiscsak a kitalálás, a szavak által újrendezett emlékezet helyére kerülő összefüggéseket jelenti.

A zsidók gyűlölete nem múlt el a vidéki Magyarországon '45 után, és a hallgatás indokolt is volt, hiszen a házak még álltak, de a második generáció már nem tudta, hogy azokból teljes családokat vittek el a megsemmisítőtáborokba a csendőrök, ahol hamuvá égették őket. A csendőrök még éltek gyerekkoromban, láttam néhányat én is. Egész pontosan kettőt. Mindenki félt tőlük, pedig már semmiféle hatalmuk nem volt, és noha megalázott, mégis durva és kemény emberek benyomását keltették, akik göggel viselték el ezt a helyzetet. De nem volt bennük megbánás.

Két példából persze igazságtalan általánosítani. A csendőrök hallgatása és elhallgattatása azonban az egész társadalom akaratát is megmutatta: nem beszélni erről a szegényről, mert akkor nincs. A faluban a családok zárt ajtók mögött beszéltek az emlékezetéről, suttogva a nők, és italosan, hangosan a férfiak. Hogy mi történt a há-

EMLÉKEZET-KÖZÖSSÉG

A Szombat körkérdése

A *Szombat* az alábbi körkérdéssel fordult a kulturális, tudományos és a közélet néhány vezető személyiségéhez folyóiratunk kiemelt témája kapcsán: Van-e vagy nincs Magyarországon emlékezetközösség? Hogyan közelíthetők egymáshoz a 20. század traumáit hordozó közösségek, amelyek más-más élményekre emlékeznek, és a másik fájdalomról talán nincs elég mély tudásuk, vagy nem vesznek róla elég mélyen tudomást? Véleményünk szerint a magyar társadalmi emlékezet és a magyarországi zsidó emlékezet eltérően őrzi a 20. századi Magyarország élménycsomópontjait, miközben sokan tartozhatnak a két halmaz közös részalmazához. Felvetnénk néhány példát, és kérnénk, írásában ezekre is reflektáljon, de kíváncsian várunk más példákat is.

	„Magyar emlékezet”	–	„Zsidó emlékezet”
1919	vörösteror	–	fehérterror
1920	Trianon	–	numerus clausus
1940	Erdély visszacsatolása	–	1938–41-es zsidótörvények
1944–45	orosz megszállás	–	gettósítás, deportálás, nyilasterror
1956	forradalom	–	főként vidéken antiszemita atrocitások

Kérjük, tekintse e levelünket a felkérés mellett vitaanyagnak, s ha nem ért egyet felvetéseinkkel, ezt is jelezze írásában.

Kíváncsiak vagyunk, hogy amennyiben Ön is érzékeli a felvetett élménykülönbségeket, természetesnek tartja-e, hogy a társadalmi csoportok emlékezete akár jelentősen eltérjen, vagy szükségesnek tartja, hogy változzon a helyzet, s ha igen, milyen eszközökkel lehet Ön szerint javítani a viszonyokon, és elérni a kívánatos állapotot.

borúban, a deportálás hogy ment végbe, a zsidók kifosztása, hová tűntek a javaik, a megalázásuk részletei, a kulákok megalázása, és így tovább. A családok emlékezete egészen más volt, mint az ország emlékezete. A családokban a lelkiismeret-furdalás vagy a faji gyűlölet hullámozott tovább, a lemondó keserűséggel, hogy hát ez van. Kussolni kell. Ki kell bírni. Meglapulni, mint szar a fűben.

Anyám egyszerre sajnálta az elégetett gyerekeket, akikkel nem játszhatott többé, és ugyanakkor nem tudta nem elhinni, hogy a zsidók valamiképpen bünt követtek el, valamilyen nagyon elvették a dolgot. Mert az

apját is szerette, aki Munkácson egy bujkáló zsidó családot, akiket a katonái igazoltattak és lebuktak a papírokkal, bezárták a lakatnyája fogdájába, amelyben azon az estén ő volt az ügyeletes parancsnok.

Nagyapám többször elmesélte ezt a történetet, és azt hiszem, fikciót mesélt el nekünk. A zsidó házaspárt a katonák bevitték, akik rettegtek, akkor már a deportálások idején túl voltak. Nagyapámnak megesett rajtuk a szíve, mondta, és segíteni akart. Ezt sosem éreztem igaznak, leginkább mindig azt gondoltam, hogy ezt apám miatt és miattam mondja el így, akik ott ültünk, hallgattunk, nekem égett a szegénytől a fü-

lem, és azt gondoltam, hogy így szeretett volna cselekedni, de nem így volt.

Ugyanis nagyapám egyszerre félt, mint mindenki, és már nem hitt a győzelemben, a zsidók ellen vívott totális háború igazságában. Azt mondta, hogy nyitva hagyta éjszákára a fogda ajtaját, amelyben a lebukott házaspárnak kellett megvárni a reggelt, amikor eljönnek értük a csendőrök. Ha éjszaka elszöknek, akkor a vérük – hogy ezzel az evangéliumi fordulattal éljek elbeszélésének ezen a pontján, amelyet ő nem mondott ki, de tudom, hogy gondolta – nem nagyapámon és az ő utódain fog majd számon kéretni az utolsó napon, hanem ők maguk lesznek érte felelősek, miként éltek a lehetőséggel, vagy azokon a gyilkosokon, a csendőrökön, akik mégis elkapják valahol őket, és a törvények értelmében belelövik őket az első árokba, hogy könnyebb legyen elkapni őket.

Nagyapám ezt a bűnt akarta utólag is lemosni magáról. Ezért mesélte el úgy, hogy nyitva hagyta a fogda ajtaját, kijátszva katonái éberségét, akikről azért tartania kellett. Nagyapám azonban, azt hiszem, hazudott, mert nem merte nyitva hagyni azt az ajtót. Annyi bizonyos, hogy nem merte egyértelműen jelezni nekik. Meglehet, hogy

mégis erőt vett magán, az is lehet, hogy még talán valóban nyitva is hagyta azt az ajtót, de mivel nem árulta el, hanem eljátszotta, hogy bezárta az ajtót, nem adott tényleges lehetőséget a fogdában lévőeknek. Akkor pedig csak fikciót mesélt nekünk, olyat, ami meg is történhetett volna, olyat, amilyennek kellett volna lennie a valóság helyett az eseménynek, de mindennek nincs mégsem jelentősége, mert a bűnt ez nem mossa le, és a vér mégiscsak ott volt rajta és az utódain, vagyis rajtunk.

Nagyapám elmondta azonban a fikció erejével azt, hogy nem tudom, elmenekültek-e, eszükbe jutott-e megpróbálni kinyitni azt az ajtót, amelyről én egyszer sem hittem el neki, hogy valóban nyitva is hagyta, de ha még úgy is volt, akkor sem akarta tudni, hogy másnap a csendőrök elvitték-e őket vagy megmenekültek. Nagyapám másnap már nem volt ügyeletes, a részletek iránt nem érdeklődött. Elbeszélése azonban egyértelművé tette, hogy azok a szavak, amelyeket az Evangélium szerint a Jézus megfeszítését kívánó zsidók mondtak Pilátusnak, hogy feszítsd meg, vére rajtunk és utódainkon, ezt a bűnt a szavai ránk rakták. Bármi is történt, a fogdába zárt zsidó házaspár vére,

amennyiben megölték őket, nagyapámon és az utódain van azóta is. Bár az Evangélium szövege ezen a ponton a kereszténység anti-judaizmusát hagyományozza, és nyilván ebben az esetben is fikcióval van dolgunk, de nagyapám, aki ismerte a Bibliát, főként az Evangéliumot, azt is tudta, hogy a gazda két fia közül nem az volt az engedelmes fiú, aki az atya felszólítására, hogy menjen ki a szőlőbe, azt válaszolta, hogy hallom és engedelmeskedem, de mégse ment ki, hanem amelyik azt mondta, hogy menjen ki a testvérem, de aztán meggondolta magát, bűnbánatot gyakorolt, és mégiscsak kiment, hogy teljesítse atyja akaratát.

Magam is egy példázatot szerettem volna elmondani arról, hogy nincs emlékezetközösség, helyette fikciók vannak, hazugságok és önsajnálát, részvét és gyanakvás, mint nagyapám és anyám történetében. A családi emlékeztőlancok pedig, akár hetediziglen jelen lévő átkok és bűnök, csak a tisztulási rituálék által legyőzhetők: a bűn megvallása, az őszinte bánat és a bocsánatkérés, és a megbocsátás kiérdeklése. Mindezt közösségi cselekvés, mint minden vallási és társadalmi esemény. De mi magányosok vagyunk még mindig, vagyis hitetlenek.

Jeszenszky Géza

„HAMISÍTÁSOKTÓL ÉS ELHALLGATÁSOKTÓL MENTESEN”

Van-e, vagy nincs Magyarországon emlékezetközösség? Sajnos nincs, legalábbis az elmúlt két-száz év eseményei tekintetében nincs. Eltekintve a tudatlanok és érdeklődés nélküliek tömegétől, az ismerettel és vé-

leménnyel rendelkezők is eltérően ítélik meg Széchenyi, Kossuth és Görgey szerepét, a '67-es kiegyezést, Tisza Istvánt, Károlyi Mihályt és az „öszirózsás” forradalmat, Horthy, Teleki Pált. Nagyjából egyetértés van viszont Deák, Eötvös,

(id.) Andrássy, ma már Bethlen I., Rákosi és Nagy Imre megítélésében.

Hogyan közelíthetők egymáshoz a 20. századi traumáit hordozó közösségek, melyek más-más élményekre emlékeznek, és a másik fájdalomról talán nincs

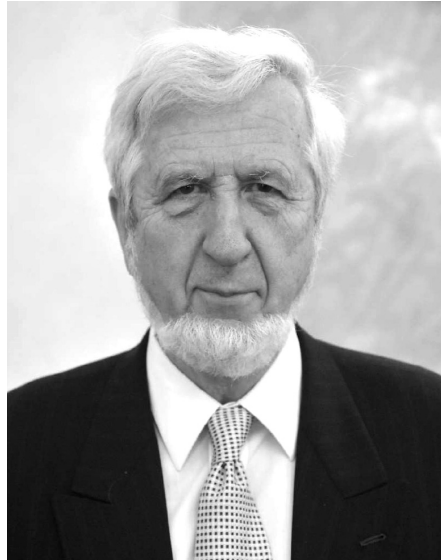
elég mély tudásuk, vagy nem vesznek róla elég mélyen tudomást?

Úgy vélem, hogy Trianon és a két világháború katonai áldozatai, valamint az '56-os halottak és „törvényesen” meggyilkoltak tekintetében létezik közös fájdalom, gyász, részvét. Ugyanígy kellene érezni, de még mélyebb fájdalommal, zsidó származású honfitársaink tragédiájáról, mert nagy többségüket ugyan egy idegen hatalom, akkor valójában ellenség kínította és ölte meg, de magyarok segítették ezt elő, illetve voltak a tettesek a nyilasok esetében. Ha a hamisításoktól és elhallgatásoktól mentes ismeretek általánosabbak lesznek, akkor e területen lehetséges a közelítés, sőt az egyetértés. De ehhez jobban kellene ismerni az egész magyar zsidó problematikát, zsidó honfitársaink hozzájárulását szabadságharcainkhoz ('56-ot is beleértve), tudományos és kulturális eredményeinkhez, egyszóval, hogy „mit köszönhetünk a magyarrá lett zsidóknak és utódaiknak”. (Párhuzamosan az sem árt, ha számon tartjuk németből, szlávból, románból a magyarsághoz csatlakozottak jelentőségét.)

Véleményünk szerint a magyar társadalmi emlékezet, és a magyarországi zsidó emlékezet eltérően őrzi a 20. századi Magyarország élménycsomópontjait, miközben sokan tartozhatnak a két halmaz közös részalmazához. Felvetnénk néhány példát, és kérnénk, írásában ezekre is reflektáljon, de kíváncsian várunk más példákat is.

Ha van is eltérés a fenti kérdésekkel kapcsolatos kollektív emlékezetben, de ez nem túl mély, és viszonylag könnyen áthidalható. Tiszteességes és elfogulatlan ember minden színű terrort csak elítélhet – és ma el is ítéli. Nem hiszem, hogy a zsidó magyarok ne tartanak Trianont súlyosan igazságtalannak és a közép-európai népek közé hajított Eris almájának.

A „numerus clausus” tekintetében lesz vita az annak hatását lebecsülők és túlbecsülők között, de reményeim szerint a döntő többség meggyőzhető arról, hogy csak a szabad verseny és a tanulási szabadság az egyedüli helyes út. 1948 és 1963 között (sőt részlegesen még a

Fotó: Soós Lajos, MTI

70-es évekig) az iskolákban kötelező volt a „származási kategorizálás”, és ez meghatározta a továbbtanulási esélyeket is. Az „x”-es gyermekek előtt teljesen zárva volt a továbbtanulás, de az „értelmiségi” és az „egyéb” is gyakran volt elutasítva az egyetemtől „helyhiány miatt.” Nem is beszélve a politikai okból kizártak vagy fel nem vettek jelentős csoportjáról. (Antall József 1959-ben végzett osztályát – köztük e sorok később kitüntetéses diplomát szerzett íróját – egységesen eltiltotta az egyetemtől Benke Valéria oktatási miniszter.)

Csak elvakult ember nem helyeselheti az etnikai alapon megvalósult két bécsi döntést, ha hátterük, körülményeik sajnálatosak voltak is. És mélységesen szegyeelnünk kell, hogy a visszatért területek zsidóságának kitörő örömét hamarosan beárnyékolták, sőt kioltották a hagyományainkkal ellentétes, a jogegyenlőséget súlyosan megsértő ún. zsidótörvények.

A Vörös Hadsereg ugyan véget vetett a nyilas rémuralomnak, aminek minden embertelenségét csak általános elítélés övezheti, de a „felszabadulás” (reánk erőltetett volt maga a kifejezés is) fölötti hálát teljesen kioltották az atrocitások, a szisztematikus rablások és a polgári lakosság elhurcolása – mindezt nem lehet nem elítélni.

1956 a résztvevők, a kortársak (mint az akkor 15 évesen felnőtté érett J. G.)

szemében feledhetetlen, gyönyörű 13 nap volt, számomra az is maradt végig a Kádár-korszakban, és jóval többen éreztünk így, mint azt akár a történetírás hiszi, amikor kollektív amnéziáról beszél. Én '56-ban vidéken sem tudok zsidóellenes kilengésekről, még csak hangokról sem. Illetve, ha valaki ilyent mondott, lehurrogták. Bár ma is így lenne – ez lenne méltó 1956-hoz.

Hasonlóan eltérő vélemények más magyar történeti kérdésekben nem igen lehettek fel. Nyomokban van ilyen megosztottság a Habsburgok és kiemelten IV. Károly szerepének megítélésében, sajnos Budapest esztelen, 1944–45-ös védelméről és a „kitörés”-ről is erősen megosztanak a vélemények. Az ÁVO létesítését a háborút túlélő zsidók egy része üdvözölte, de 1956-ra már csak az elvakultak és a haszonélvezők tartottak ki emellett, ma ama erőszakszervezet elítélése nagyjából egységes. Viszont komoly megosztottság övez egyes világtörténeti kérdéseket, persze ezekben kevesebb a szenvedély. Néhány példa: 1919-ben Németországot joggal vagy túlzottan büntették meg, helyes vagy helytelen volt, hogy a nyugati demokráciák 1941-ben szövetségre léptek a Szovjetunióval, majd nem szálltak szembe Sztálin hódító törekvéseivel (baltiak bekebelezése, Lengyelország megerősökölése). Izrael és az arab országok közötti régebbi és friss konfliktusok megítélésében is fennáll a fenti különbség. Az Egyesült Államok iránti 1990-ig tartó széles körű szimpátia mára a múlté, de nemcsak zsidó hátterűek tartanak ki amellett, hogy Magyarország helye a NATO-ban és az amerikai szövetségben van.

Szerencsétlen és orvosolandó dolognak tartom, hogy „a társadalmi csoportok emlékezete a fenti kérdésekben eltérő”. Szükségesnek tartom, hogy változzon a helyzet. Rövid távon a minél szélesebb nyilvánosság előtt folytatott viták, eszmecserek mozdíthatják ezt elő (nemcsak történészek, de a társadalom különféle korosztályából és csoportjaiból érkező nem szakemberek részvételével), hosszabb távon pedig az iskolai oktatás, a korrekt tankönyvek.

Zsidóság a magyar irodalomban

VÉSZKORSZAK, UTÓHATÁS, EMLEKEZET

Osztovits Ágnessel, Szegő Jánossal és Vári Györggyel
beszélget Várnai Pál

– Létezhet-e a magyar irodalmon belül zsidó irodalom?

O. Á.: A magyar irodalmat egységesnek tekintem, sőt, néha kifejezetten irritál, amikor azt hallok, hogy magyar-zsidó irodalom. Zsidó témák viszont valóban szép számmal vannak a magyar irodalomban, és erről érdemes beszélgetni. Bizonyos tekintetben önmagunknak ártunk, ha önálló zsidó irodalomról beszélünk. Az a jó „zsidó irodalom”, ami a magyar irodalom integráns része.

– Egyetértek. Aki magyarul ír, az magyar író. Isaac Bashevis Singert vagy Sólem Alechemet viszont nevezhetjük zsidó íróknak, hiszen ők jiddisül írtak.

Sz. J.: A *gettósítás* szó lehet, hogy nagyon erős lesz, de azt gondolom, hogy mind a többségi, mind a kisebbségi oldalról lehet gettósítani az irodalmat. Én is egyetemes magyar irodalomban gondolkodom, azzal a megkülönböztetéssel, hogy azon belül, természetesen van olyan zsidó témájú irodalom, amely inkább a különbségre hívja fel a figyelmet, és van olyan is, amelyik inkább integrált. Ezek persze képlékeny fogalmak. Hogyan lehetne például összevetni Kiss József zsidóságát Kozma Györgyével? Lehetetlen és abszurd feladat lenne.

V. Gy.: Vagy Pap Károlyt meg Nádas Pétert? Magyarország Trianonig feltétlenül multikulturális, de legalább is multietnikus ország volt. Ady Endre Nagyváradról Párizsra figyelt és nem Bécsre. Ugyanakkor nagyon erős volt a nemzeti törekvés az iro-

dalomban is, és máig nagyon keveset tudunk arról, hogy mi zajlott le a Monarchia népeinek irodalmában. Annyiban az eddigiektől eltérő véleményt fogalmaznék meg, hogy egy nagy közösségen belül lehetnek részközösségek is, melyeknek a nagy közösséggel is vannak összeköttetések és belső kapcsaik. Szerintem van magyar zsidó irodalom, még akkor is, ha nehéz lenne elmondani a történetét. Igaz, történeti íve nincs.

Sz. J.: A történeti ív traumáknak és töréseknek a története.

V. Gy.: Hogy van e zsidó irodalom, az szerintem kizárólag értelmezés kérdése.

– Decemberben jelent meg az *Élet és Irodalomban* Szántó T. Gábor írása, a „Kettős kisebbségben”. Szerinte az európai zsidó irodalom is Amerikában „születik”, az ott szerkesztett európai antológiák révén, mert Amerikában természetes a kettős identitás, Európában pedig elvárás, hogy a kisebbség lojális legyen a többségi nemzethez. Jellemzőnek tartom, hogy Kati Marton könyvét, amelynek eredeti címe *Nine Jews who fled Hitler and changed the world*, magyarra úgy fordították, hogy *Kilenc magyar, aki világgá ment és megváltoztatta a világot*. Ez vajon nem tabusítás?

O. Á.: Itt filozófiáról vagy üzleti szempontokról beszélhetünk. Gábor sok kijelentésével egyetértek. Azokról az érzékenységekről kellene beszélni, amelyek az amerikai multikulturális társadalmat a magyartól megkülönböztetik. Ott természetes, hogy különböző közösségek élnek. Amerikában zsidónak lenni éppoly termé-

A rendszer-váltásnak volt egy nagyon fontos kérdése, hogy mit tudunk kezdeni a visszakapott történelmünkkel?

szetes, mint kinainak, arabnak, oroszoknak stb. A hagyománytisztelő zsidó kisember vagy a frusztrált zsidó értelmiségi léte természetes téma, az együttérzés vagy az önirónia természetes hang, szemlélet. Nincs elfojtás, nincs kritikai tétovaság, fölöslegesen tapintat. És persze nincsenek rettenetes történelmi tapasztalatok sem. Irigylem őket. Fontos lenne azt is megjegyezni, hogy ott a zsidó közösségek nem elsősorban a túlélőkből verbuválódtak. Ne várjuk hát, hogy egyforma legyen a befogadás. Itt egy csomó trauma meggátolta, hogy ezt a problémát feldolgozzuk, és azzal kellene kezdeni, hogy miért késlekedett ez a feldolgozás. Pedig volt rá harminc-negyven évünk és nem beszéltünk erről a kérdéstről. Most jön el ennek az ideje.

– Ágnes felvetette a holokaust szőnyeg alá seprését. Több regény foglalkozik a holokaust tagadásával. Az egyik a sajnálatosan elfeledett *Terelőút*, Gera György könyve, amelyik az elsők között nyúlt hozzá a holokaust témájához. A másik pedig Kertész Imre *Nyomkeresője*. Mindkét regény főhőse visszamegy a bűntény helyszínére, ahol senki sem akar emlékezni.

V. Gy.: 1956 novemberétől, egészen a rendszerváltásig szinte kötelező volt bizonyos történelmi kérdésekről megállás nélkül hazudozni, míg a hetvenes évektől, tőlünk nyugatra, igaz, ott is késéssel, intenzíven megindult ez a diskurzus.

– Nálunk évtizedekig a fasizmus áldozatairól, meg antifasizmusról papoltak, eufémizmusokba burkolták a valóságot. Mezei András írja 1966-ban megjelent regényében, a *Csodatevőben*: „Ne emlékezzesz az embereket szenvedéseidre. Ha kérlelnék, hogy mesélj, mit is mondhatnál mindarról, amin keresztülmentél. Szánalmas próbálkozás, méltatlan kísérlet lenne. Az emberek sohasem értenék meg.”

Sz. J.: Nyilván az előző rendszernek a fasizmus univerzalitása volt az a fogódzó, amivel meg akarta

ezt az egész problémát közelíteni, mert ennek a részproblémáival nem akart foglalkozni. Tízmillió partizán, tízmillió üldözött, tízmillió üldözött. A fasizmus

megfelelő eufémizmus volt, s ez nyugaton se volt másként. 1968 hozott némi fordulatot, ami inkább egy klasszikus apa-fiú viszálynak volt az eredménye, de 68-ig az NSZK-ban továbbéltek a posztfasiszta struktúrák, 1956-nak megvolt az a kettős paktuma, hogy hallgassunk '45-ről és akkor hallgatni fogunk '56-ról is. Májig ennek a terhét nyögjük, s ez 1990 óta sem csökkent, hanem még patológiásabb, még hiszterizáltabb lett. Nyílt viták pedig egyáltalán nincsenek.

– Gergely Ágnes korán felhívta a figyelmet arra, hogy nem szabad a tragédiákat egymással szembeállítani. Ma még rosszabb a helyzet. „Miért a holokaustról beszélünk, miért nem a Gulagról, vagy a délvidéki vérengzésekről?”

Sz. J.: Most beszélnek ezekről, csak az ok-okozat figyelembevétele nélkül. A bácskai vérboszszúról nem lehet a hideg napok nélkül beszélni. És főképpen a holokaust tragédiáját nem lehet kivonni a magyar nemzeti emlékezet kontextusából.

O. Á.: A rendszerváltásnak, ha volt ilyen, volt egy nagyon fontos kérdése, hogy mit tudunk kezdeni a visszakapott történelmünkkel? S hogy ezt a kérdést rosszul kezeltük, most nagyon visszaüt.

– A vészidőszak a magyar irodalomban többnyire önéletrajzba, családtörténetbe ágyazva jelenik meg, ellentétben, mondjuk Borowskival, Primo Lévivvel, Améryvel, akik kizárólag a lágerélményeikre koncentrálnak. Szinte felsorolhatatlan azoknak a neve, akik rettenetes élmé-

nyeikről írtak. Ez az a trauma, amiről Szántó is ír, s ami megkülönbözteti a magyart a „boldogabb” amerikai irodalomtól. Kiemelném Gyertyán Ervint, aki regényében (*Szemüveg a porban*) először írt Kame-

1956 novemberétől egészen a rendszerváltásig szinte kötelező volt bizonyos történelmi kérdésekről megállás nélkül hazudozni.

Fotó: Czifják Pál

nyec-Podolszkról. Számomra a legmarkánsabb irodalmi teljesítmények közé tartoznak Székely Magda versei. Egy-egy sora kötetekkel felér.

V. Gy.: Nekem is nagyon fontos Székely Magda, akit viszonylag jól ismerhettem élete utolsó éveiben. Érdekes az, ahogy ő Nemes Nagy Ágnes és Pilinszky költészetének felhasználásával nagyon markáns, sajátos költői világot épített. Keveset író, halk szavú költő volt, aki nem kapja meg azt a figyelmet, amit megérdemelne. De említhetném Pilinszkyt is. Nagy rajongója vagyok még Zsolt Béla publicisztikájának is, de nagy regénynek tartom a *Kilenc koffert* is. S ne feledkezzünk meg a szintén a háború után íródott *Emberszagról*, Szép Ernő regényéről, amelyet a legnagyobbak tartok. A *Sorstalanság* egyébként bizonyos pontokon szó szerint idéz az *Emberszagból*, a gyermekoptika felépítése is idézi, miközben a két regény egészen másmilyen. Az én nagy fájdalmam Bárdos Pál nagyon végiggondolt filozófiai regénye, a *Stan és Pan*, amely kevés figyelmet kapott. A regény címe két túlélő Moszad-ügynök fedőneve, akik megkísérlik elkapni Mengelét, miközben egy árokban hasalnak. Nyilván az akkor játszódo Eichmann-per külső díszletei ihlették itt a szerzőt.

O. Á.: Gergely Ágnes nemrég megjelent memoárja, a *Két szimpla a Kedvesben*, nagyon nagy élményem volt. Ha zsidó származású író: a háború előtről Pap Károly tett nagy hatást rám. Én többet foglalkoztam világirodalommal, mint magyarral, tehát nekem egy csomó könyv elkerülte a figyelmemet. Ezért én a hivatásos kritikusokat okolom. Egyszerűen nincsenek meg a hangsúlyok, egyformán kezelünk minden művet. Gondolkoztam azon is, hogy mi is a baj a zsidó témájú magyar irodalommal. Sok az alkotás, nincs idő őket feldolgozni, nincsenek elutasított könyvek, mások meg megemésztetlenül maradnak. Amikor én tinédzser koromban olvastam Anne Frank naplóját, mély nyomot hagyott bennem. Megértettem belőle, hogy sebet ejteni valakin, az halálos bűn. Vajon a mai kamaszlányok megkapják az irodalomból ezt az élményt? S nem mondanák, hogy „unom a holokausztot”? Egyszer beszélgettem a zsidó hitközség egyik vezetőjével, és megkérdeztem tőle, hogy mi köti össze a zsidókat? Azt felelte, hogy a holokauszt és Izrael állam léte. Nem jó, hogy így van. Ha mindent kihagyunk, amire a zsidóság büszke lehet, vallási kultúráját, történelmét, kiválasztottságát, akkor az, hogy holokauszt meg Izrael, nekem kevés.

Sz. J.: Ömlenek a könyvek, s egy fiatal olvasó nem érzi, hogy ezek a tapasztalatok, sorsok róla is szólnak. Hány olyan könyvünk van a magyar irodalomban, amelyet újra és újra fel kell fedezni? Ahogy azt tette Spirónak a nyolcvanas években Kertészről írott esszéje. Még jóindulatú olvasók is leteszik a *Sorsta-*

lanságot, mert fogalmuk sincs arról, hogy mit olvasnak. Rubin Szilárdnak is az a története, hogy tíz-évenként felfedezik, újra írnak róla, Földényi vagy Esterházy. Sok regény el tud sülyedni. Számomra Beney Zsuzsa volt egy fontos költő, aki 14 évesen, Budapesten élte át ezt a borzalmat. Az ő verseiben van egy hihetetlen erős tapasztalata annak, hogyan tudott az árnyékokból és a távolságból eljutni oda, mintha maga is ott lett volna. Ha még megengedhetek magamnak egy hármas tagolást: a '45 utáni megírt friss memoárok, Nyiszli Miklós, Zsolt Béla, Szép Ernő, Nagy Lajos könyvei mennyire mások, mint a hetvenes-nyolcvanas éveknek az átmenete. De felhívnam a figyelmet a kilencvenes évek nemzedékére, Schein Gáborra és Márton Lászlóra is, ők próbálnak visszaadni oda, ahova már nem tudnak visszamenni. Ennek a nyelvi nehézségeit látjuk Schein Gábornál, illetve az irodalom felszabadító erejét az *Árnyas főtúcnál*, Márton Lászlónál. Ahogyan újraképződik a rég lezajlott esemény. Minél tovább távolodunk, annál jobb a rálátásunk is.

– Márton regényében megjelenik az ironia is. Ha tagadjuk a gázkamrát, hogyan mesélhetünk viccet a meg nem történtről? Az első generációs írók, mint például Ember Mária vagy Mezei András bizonyára nem lettek volna képesek olyan ironikus hangnemben írni, mint Márton. A hetvenes években Ember Mária lágerregénye, a *Hajtűkanyar* kapta messzemenően a legnagyobb publicitást. Egy másik könyvében (*Kétezerben fogunk-e még élni?*) pedig a fájdalmas hazatérésre emlékezik, arra, hogy a szomszédok letagadták az elrejtett holmit.

Sz. J.: Schein Gábornak is van egy némiképp elfeledett regénye, az *Egy angyal önéletrajza*. Egy zsidó kislány pulóvere egy nem zsidó kislány anyukájához kerül, aki azt öt-tíz évenként szétszedi és újraköti.

– Mostanában sok szó esik a holokausztról, és hivatalos részről is sok erőfeszítést látunk a veszteségek tudatosításával kapcsolatban. A háború után sokáig a holokauszt nem volt téma. Gyakran a gyerekek sem a szüleiktől értesültek arról, hogy zsidók. Senki nem mesélt, senki nem kérdezett. Mintha az átélt szenvedés lett volna szégyellnivaló.

Sz. J.: Nem lehetett, de sokan nem is akartak erről beszélni. Nagyon összetett dolog ez, és nem lehet megnevezni egyetlen főmumust. Nagyon szerencsétlen csillagzattal kellett tovább élni azoknak, akik visszasajóttek, nagyon nehéz közegben kellett elkezdni újból az életüket, még hozzá a kommunizmus furcsa utópiájával. Ahogy György Péter írja, mintha egy más bolygóra kerültek volna. Apám se tudott a hatvanas évekig normálisan beszélni erről a szüleivel.

– *Anima Rerum* című regényében Fahidy Éva írja, hogy aki Auschwitzban volt, annak két élete van,

Apám se tudott a hatvanas évekig normálisan beszélni erről a szüleivel.

ami előtte volt, s ami utána következik. Ugyanerre utal Fenákel Judit családregegye, *A fénykép hátoldala*. A '44-ben történtek a szereplők további sorsát is döntően meghatározzák.

V. Gy.: A *Sorstalanság* is mutatja, hogy nem lehet egy személyes sorsot folytonossá tenni, és hogy ez egzisztenciális kérdés, ahol nemcsak a zsidókról van szó. Adornónak biztosan igaza van, hogy Beckett is a holokausztról ír, még akkor is, ha ezt a szót vagy fogalmat nem írja le. Az tény, hogy a holokauszt egy univerzális tapasztalat.

– Nem említettük Konrádot, Déryt, Sándor Ivánt.

Sz. J.: Én kimondottan sírok, amikor Konrád sorolja megölt osztálytársainak a nevét. '45-ben azt hallania az iskolai ünnepségen, hogy „itt élned, halnod kell”, nagyon megrázó lehetett, mert hát az osztálytársainak is itt kellett volna tovább élniük és máshogy halniuk.

– Tíz évvel később viszont, amikor Gergely Ágnes készül elhagyni az országot, hátizsákjából kiesik a *Szózat*, s rájön, hogy nem tud innen elmenni. „Minden innen, fusson, aki tud.”

O. Á.: Semmi másról nem szól ez, mint arról, hogy a magyar nyelv a magyar írókat, költőket ide köti. Magyarul tudnak, magyarul szívták magukba a gyerekkort. Lehet, hogy az országtól meg tudnak válni, de a nyelvtől, a gyerekkortól nem. Gergely Ágnes is tanult Vörösmartytól, Illyéstől, őt minden ide köti.

– De azt is vallja, hogy magyar és zsidó identitása összeforrt, nem lehet őket szétválasztani. Engem nagyon megfogott Kertész Ákos regénye, a *Zakariás*, amelynek főszereplője egy zsidó Makra, aki mindent elkövet, hogy olyan legyen, mint mindenki más, de ez sehogyan sem sikerül neki. Negyven éven át sunyít, tagad, „ne vegyék észre a pofámon a szemita vonásokat”, nevet antiszemita vicceken, s a végén, '56-ban, lezsidózzák.

O. Á.: Nehéz egységes magyarságról és egységes zsidóságról beszélni. Ezeket az általánosításokat el kellene hagyni. Engem nagyon bántott, amikor Kertész Ákos azt a bizonyos, a magyarságot genetikailag alávalónak minősítő kijelentését tette.

– Gyuri, olvastam a *Fogságról* írott esszédet. Van-e relevanciája a regénynek azzal kapcsolatosan, amiről most mi itt beszélgetünk?

V. Gy.: Spiró regényében Uri beszélget egy fontos emberrel, talán a korinthusi Apollósszal, és elhangzik az a kulcsmondat, hogy ezt a zsidóságot abba kéne hagyni. Most a kereszténységgel eljött az a lehetőség, a bűn, a kiválasztottság tudata, a hübrisz, az ismétlődő üldöztetés, ezt most mind le lehet zárni. Ugyanezt megtaláljuk Nádas regényében, az *Egy családregegye végében*, és Kertész Imrétől a *Kaddis a meg nem született gyermekért* című regényben.

O. Á.: Vas István például „abbahagyta a zsidóságot”. Akkor ez azt jelenti, hogy őt kihagyjuk a magyar zsidó irodalomból?

V. Gy.: Vas valóban leszámol a saját zsidóságával, ám az is a zsidó tradíció része, hogyan akarja valaki ezt abbahagyni.

– Szerencsére a magyar-zsidó irodalomban a holokauszton kívül is van élet. Születnek családregegyék, mesék, önéletrajzok, szatírák is. Gyárfás Endre gyerekkorról szóló regénye, Pataki Éva családregegye: *Ami elveszett*, Fahidy és Fenákel említett könyvei, Bárdos Pál családregegyei: ezek a könyvek a boldog, felhőtlen gyermekorról, a fiatalságról, zsidó sorsokról szóló nosztalgikus visszaemlékezések.

Sz. J.: Azt gondolom, hogy Schein Gábor, Márton László vagy akár Nádas Péter és Konrád György munkássága sem szűkíthető le erre a kritikus '44-es évre. Kertész Imre talán a kivétel. Arról nem tudok, hogy más témában is relevánsat írt volna. S mennél nagyobb a távolság térben és időben, annál nagyobb a lehetősége annak, hogy az írói horizont kiszélesedjék.

V. Gy.: Schein Gábor regénye, a *Mordecháj könyve* sem a holokausztról szól, hanem arról, hogy a holokausztot nem lehet igazán abbahagyni. Volt egy hatalmas tűz, amely a fákból kiégette a szavakat, és a kertben már semmi nem volt azonos önmagával. Mi van akkor, amikor a hagyományban minden elveszett. A rabbi először nem emlékezik arra, hogy mit mondott az apja, aztán arra, hogy hol mondta és így tovább. És a végén mégiscsak fellobbant a tűz. A tökéletes hagyományvesztést nem úgy fogja fel Schein, hogy hagyjuk abba, hanem hogy hogyan és mihez lehet visszacsatolni. Valamiféle visszacsatolás mindig működik, ez esetben Eszter történetéhez.

Sz. J.: Szántó T. Gábor pontosan látja, hogy melyek azok a hiányok a magyar-zsidó témákban, amelyek feldolgozásra várnak. Némiképp amerikai modern hagyományokat követ.

O. Á.: Én Szántó T. Gábort azért szeretem, mert ha a mai magyar zsidó életről akarok valamit megtudni, azt az ő könyveiből tudom meg. Hogyan gondolkodik egy zsidó fiatalember, miért érzi magát kirekesztettnek, miért olyan nehéz zsidónak lenni, miért nehéz szexualitást és vallást összeegyeztetni? Ezek azok a kérdések, amelyeket egy identitását kereső zsidó fiatal feltesz magának, és ezeket én csak Szántó könyveiben látom viszont. Azért az egy nagyon fontos dolog, ami mostanában elkezdődik: annak bemutatása, hogy milyenek a zsidók, hogyan élt valamikor a zsidó polgárság, a vidéki zsidóság, hogy a zsidóságnak ezernyi rétege volt: ha ezeket komolyan vesszük, akkor ez mindenféle előítéletek ellen tud hatni.

Sz. J.: Ami megmaradt, az az undorító nagyvárosi

Egy fiatal olvasó nem érzi, hogy ezek a tapasztalatok, sorsok róla is szólnak.

Akad pár
humoros,
szatirikus,
önkritikus
író is.

toposz. Az, hogy több százezer kisvárosi és falusi zsidó paraszt, polgár élt itt, annak ma nyoma sincs.

– A magyar irodalomból hiányzik egy Ivan Olbrachthoz hasonló író, aki az *Átokvölgyében* leírja a kárpátaljai zsidóság elképzelhetetlen nyomorát. Szántó valóban élesztgeti és hangsúlyozza a zsidó hagyományok folytonosságát, azt, hogy van élet a holokauszt és a kommunista diktatúra után is. De hát a magyar városi zsidóság többsége nem kötődött a hagyományokhoz, és teljesen asszimilálódott.

O. Á.: Nekem az a fő problémám, hogyha valakit zsidónak nevezek, akkor lezsidózom. Ha én például a Zsidó Kulturális Fesztivált nézem, akkor mint nem zsidó, csak rossz válaszokat adhatok. Itt visszatértünk az alapkérdéshez. A fiatalok ma hihetetlenül ragaszkodnak a tradíciókhoz. Én még ennyi ünnepet ápoló, sóletfőző, flódnit készítő kislánnyal nem találkoztam. Szükségét érzik valamiféle fogódzónak. Igenis, ezeket a szép hagyományokat vissza kell hozni. Raj Tamás egész életében ezen dolgozott.

V. Gy.: De a népi kultúrának ezek a külsőségei, a klezmer, a fesztiválok nem jelentenek igazán visszatérést a hagyományokhoz. Járna inkább több fiatal Talmud Tórára. A gyerekükön elvégzett körülmetélés például már nagy problémát jelent a szülőknek is.

– Akad pár humoros, szatirikus, önkritikus író is. Spiró *Szappanoperájában* visszautasítja, hogy valakit csupán a nürnbergi törvények alapján deklaráljanak zsidónak. Szántó *Lágermikulás* című kötetében megjelent szatírája, a *Kérem, engedjék előre a holokauszt-túlélőket* nem kiméli se a hitközséget, se a '44-es magyar hatóságokat, se az antiszemitákat, se a zsidókat, se a külföldi turistákat, se az úgynevezett holokausztipart. Dalos György kisregényében, *A körülméletésben*, a zsidó árvaházban élő kisfiú a mamájával a Krisztus-hívő zsidók testvérközösségébe jár, szeretne a többséghez tartozni, és identitását keresi. Nagymamája azt tanácsolja neki, hogy vallja magát magyar kommunista zsidónak, és ez mindenkinek fog tetszeni. A könnyeinken keresztül nevetünk...

Sz. J.: Eszembe jut Királyhegyinek vagy Kellérnek egy-egy mondata a munkaszolgálatról. Amikor Királyhegyit pl. fenékebe rúgják, azt mondja, hogy „most ment el a kedvem igazán az egésztől”. Amikor pedig kiderül, hogy Szomoryst és imádott öccsét, Emilt Kamenyec-Podolszka deportálhatják, azzal vigasztalja, hogy nem baj, az szép város, ott még úgyse jártunk. De talán említsük meg Kardos G. György nevét is, legalább egyszer. Sajnos, Borról nem írta meg a nagy regényét, de a trilógiájával egy egészen más dimenziót nyitott ki, amely egyfajta népi irodalom, amiért például a népi író Veres Péter rajongott.

– Ott van még a már említett Szép Ernő, akit muszoként leütnek, feltápaszkodik, felnéz, és azt

mondja: „Úgy látszik, nem olvasta a verseimet.” Véleményem szerint ezek a fanyar kiszólások jellegzetesen zsidók. Benedek István Gábor is megérdemel egy szót. Az ő humoros-szomorkás meséi engem a korai jiddis írókra emlékeztetnek.

Sz. J.: A háború után jelent meg Nyiszli Miklós könyve, a *Mengele boncolóorvosa voltam*. Ebben szerepel egy Görög Dénes nevű szombathelyi patológus, aki a felszabadulás előtt megőrül, de még megkéri Nyiszlit, hogy vigyázzon majd a 12 éves gyerekére. Ez az ember még ma is él, akadémikus, és megírta az emlékiratait. Néha így érnek össze a dolgok.

– Szeretném, ha pár szóval összefoglalnánk a beszélgetésünket: holokauszt, túlélés, zsidó témák. Mennyiben gazdagítja az ilyen kisebbségi irodalom, a maga ellentmondásosságával és problematikusságával együtt a magyar irodalom összességét?

O. Á.: Én azt gondolom, hogy jó, hogy van ilyen irodalom, amelyet a helyére kellene tenni. A magyar kritikanak nem a zsidó témájú, de középserű művekről kellene szólnia, hanem a kiemelkedő értékekről. Rengeteg a feldolgoznivaló, és nagyon sokat kell ezzel foglalkozni. Reméljük, hogy a múlt feldolgozása mellett születnek mai témájú művek is.

Sz. J.: Általános probléma, hogy a magyar jelenről nehéz írni, és aki megpróbálja, annak sem mindig sikerül. Amerikában ez már régen elfogadott, de itt ez mindig kockázatos és nem véletlenül folyik ez a történelemmel való játék. Mint szerkesztő látom, hogy nem zsidó szempontból se tudjuk még a jelenünket ábrázolni. Tényleg fontos itt a kortársi tapasztalat, és Szántó T. Gábort ezért emeltük ki. Szerintem ez szemlélet, attitűd, mentalitás, látásmód kérdése, hogy mit is jelent a zsidóság a későbbi generációknál, hogy ez már nem vallási dolog, inkább valamiféle kulturális dialektus.

V. Gy.: A zsidó irodalom, de akár más művészet sem problematikus, ha azokban valamilyen sajátos zsidó perspektívát, releváns aspektust nyitunk meg. Abban azonban nem hiszek, hogy volnának olyan irodalmi vagy művészeti alkotások, amelyekről leírhatnánk, hogy ezek zsidó dolgok.

– Ágnes utalt a kritikusok felelősségére. Még mindig létezik tabusítás, bizonyos témáktól, irányzatoktól való ódzkodás. Az is lehet, hogy a „zsidó irodalom” reneszánsza is leszállóágban van, a „zsidó kérdések”, a holokauszt már nem annyira érdekesek a fiataloknak. De aki kíváncsi a zsidóság múltjára, jelenére, az felkereshet legalább három-négy budapesti könyvesboltot, ahol mindent megtalál. Ma került a kezembe Hernádi Miklós írása a *Múlt és Jövőben*, amelyben Turán Róbert zsidó témájú drámáit és Pelle János könyveit elemzi. Azt hiszem, hogy amiről most beszélgettünk, még sokáig fogunk vitatkozni.

Heller Ágnes

NÉHÁNY SZÓ A JÓ EMBEREKRŐL ÉS A ZSIDÓ ZSIDÓMENTŐKRŐL

Bennünket, magyar zsidókat, nem kell a holokauszt-évfordulón a holokausztra emlékeztetni. Voltak idők, amikor a feldolgozhatatlan trauma hatása alatt számos túlélő el akarta felejteni Auschwitzot, hozzátartozói temetőjét. Azok az idők elmúltak. A mi időnk már a folyamatos emlékezés ideje.

Most és amíg a világ világ, a holokausztra a zsidóság minden generációja emlékezni fog. Az sosem fog számunkra régmúlttá változni, emléke sosem fog emlékeink között elhalványulni. S abban reménykedünk, bár csak reménykedünk, hogy úgy fog emlékezni a holokausztra minden következő – nem zsidó – generáció is, mint a modern ember bűnbeesésére.

Tudjuk, hogy Ábelnek nem voltak utódai. Káin lezármozottai mégis, mióta ismerik a történetet, mindig Ábelrel azonosulnak, az áldozattal, nem pedig a tettesrel. A tettes utódai azonosulhatnak az áldozattal őszintén, tiszta szívből, feltéve, hogy megértik a történetet.

De most nem a tettesekről, sem nem az áldozatokról akarok beszélni. A tettesek felett ítélni vagy nekik megbocsátani csak áldozataik tudnának, de ők már 70 éve halottak. A túlélőknek nincs módjuk a tettesek utódainak megbocsátani, sem felettük ítélni, mivel nem ők a tettesek. Van azonban valami, amit számon kérhetnek. Amit számon kérhetünk. Amit mindenki számon kérhet: Káinnal szemben az Ábelrel való azonosulást. Azt, hogy az európai népek mind, kivétel nélkül értsék meg végre a modern Európa bűnbeesésének történetét, s ha akár Káintól származnak is, álljanak gondolatban és érzésvilágukban az áldozatok oldalára.

Fotó: Czírák Pál

Most azonban mégsem róluk akarok beszélni. S különösen nem azokról, akik még mindig Káint mentetik. Azokról akarok néhány történetet elmondani, akik a náciknak az európai zsidóság ellen viselt háborúja idején is mindig Ábel mellett álltak, Káin ellenében.

De még közülük sem azokról az igaz és bátor emberekről, akiknek nevét és tetteit jól ismerjük, akik emlékre fát ültettek a Jad Vasemben. Az elfelejtett névtelen, ismeretlen jó emberekről szeretnék most, ezen a hetvenedik évfordulón megemlékezni, előttük szeretnék zászlót hajtani. A névtelen jó emberek előtt, akik világunk sorsát vállukon viselik. S szeretnék megemlékezni a szintén el-

Majdnem minden túlélő elmesél egy történetet egy jó emberről.

felejtett zsidó zsidómentőkről is, akikről nem szól a fáma, mert „természetesnek” érezzük, hogy a felebarát segít sorsában osztozó felebarátjának. De vannak korok, mikor semmi sem természetes, mikor az emberek kifordulnak saját természetükből. Vannak korok, mikor egy kis gesztus életet ment, reményt ad a halálraítélteknek.

Majdnem minden túlélő elmesél egy történetet egy jó emberről. Ezek közül az író emberek meg is örökítették alakjukat, akkor is, ha nevüket nem is merték. Az a fiatalember, aki Kertész Imre hőstét (őt magát?) Életre rázta, maga nem maradt életben. Azt sem tudjuk, mi történt azzal az emberrel, aki Primo Levinek egy szelet kenyeret adott. Csak azt tudjuk, amit Primo Levi megírt, hogy nem ez az egy szelet kenyér mentette meg a haláltól, hanem az érzés, hogy léteznek ilyen emberek, jó emberek. Ilyen jó emberek voltak azok a házmesterek is, akik – mint Kerényi Norbert önéletrajzából tudjuk – fiuk igazolványait, többek között levente igazolványát adták át a házban lakó zsidó fiúnak.

Hadd említsek meg néhányat saját életemből.

Mikor apámat deportálták, kihajított a vagonból egy kis cédulát, melyre ceruzával ráírt néhány sort, a mi nevünket és lakcímünket. Ezt a papírt valaki felszedte a poros földről, vett egy borítékot, megcímezte, a papírt beletette, a borítékra bélyeget ragasztott és a címünkre

elküldte. Így kaptuk meg apánk utolsó üzenetét. Jó ember volt. Mikor apám a csepeli táborban volt internálva, egy ottani munkás hozott tőle levelet és vitt tőlünk számára élelmiszercsomagot. Mikor anyám hálálkodott azt válaszolta: „Ez csak természetes, én szervezett munkás vagyok.” Azóta sem hallottam többé ezt a kifejezést. Gondolom, sok más szervezett munkás dolgozott abban a csepeli internálótábor melletti üzemben, de csak ő hozott levelet apámtól. Jó ember volt. Januárban, az ostrom idején, az óvóhelyen, mikor egy csecsemő sikoltozó sírása elhallgatott (tudtuk, hogy éhen halt), egy férfi felkapta és a kis halottal kirohant a pincéből a gépfegyvertűbe – hátha még lehetne rajta segíteni. Jó ember volt.

Nem szoktunk beszélni a zsidó zsidómentőkről sem. Leginkább talán még azokról, akik 1944-ben hamis papírokat gyártottak, egy-egy csoport életben maradását kiharcolták, mint a cionisták, s köztük a sokat és jogtalanul rágalmozott Kasztner Rezső. Vagy Soros György és Pál édesapjáról, aki pénzének egy részét arra fordította, hogy számtalan ismerősének hamis papírokat állíttasson ki.

De hát a zsidómentés nem 1944-ben kezdődött, hanem rögtön a Kristallnacht, s különösen az Anschluss után, 1938-tól.

Hadd meséljek megint el egy történetet. 1963-ban férjemmel, Fehér Ferencsel zárandókútra Auschwitzba mentünk. Közben meglátogattuk a krakkói gettónak akkor még romos maradványait. Betértünk egy működőnek tűnő zsinagógába. Férjem megszólította, németül majd oroszul, a két ott tevékenykedő öreg zsidót. Végül az egyik (jiddises németiséggel) megkérdezte, hogy honnan jöttünk. Feri válaszolt, hogy Magyarországról. Mire ő kendőzetlen gyűlölettel a hangjában fordult hozzánk, körülbelül ezekkel a mondatokkal: „Maguk szalámit ettek, miközben a mi testvéreinket a kéményben füstölték el.” Ferivel sokat beszélgettünk utána arról, hogy a megjegyzés igazságtalan volt – de nem teljesen.

Volt valami igazság ebben a gyűlölködő megjegyzésben, mert mi nem tettünk meg értük mindent, amit tehettünk volna – bár máig sem tudom, hogy valójában mi lett volna az. Nem kíséreltünk meg sok mindent tenni értük, míg kiderülhetett volna, hogy hiába. És bizony igyekeztük élni a magunk leszűkített, elszegényített, de mégis békés életét s reménykedtünk abban, hogy ha eddig kibírtuk, most már túléljük. Elsősorban magunkra gondoltunk.

De mégis igazságtalan volt, mert volt közöttünk nem egy ember, aki minden tőle telhetőt megtett megmentésükért. Közéjük tartozott az apám is.

Miről hallottam én egész gyerekkoromban, már 7 éves koromtól fogva egészen 13 éves koromig? A Magdolna utcai internáltakról (egy másik címen is voltak internáltak, de arra a címre nem emlékszem), a KEOKH-ról, s apám nap-napi látogatásáról ezeken a sokat emlegetett

HIRDETÉS

NÉMET MEGSZÁLLÁSI EMLÉKMŰ

SORSOK HÁZA

IDEGENRENDÉSZETI ELJÁRÁS

IGEN

NEM

FOGJUNK ÖSSZE, HOGY MÉLTÓ MÓDON EMLÉKEZZÜNK!

Kérjük idén is támogassa adója egyházaknak felajánlható
1%-ával a MAZSIHISZ munkáját.

Technikai szám: 0358

MAZSIHISZ
MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK SZÖVETSÉGE

1 VALLÁS, 1 KÖZÖSSÉG, 1 ÉRZÉS

helyeken. Hogy apám hamis útleveleket vitt Németországba, s ott (szégyenkezve mesélte) csak olyan helyeken étkezett, melyekbe zsidóknak tilos volt belépniük.

S azt is hallottam akkoriban apámtól (koravén volt minden gyerek abban az időben), hogy lehetetlen magyar állampolgárságot szerezni, még azok számára is, akik évtizedek óta élnek Magyarországon. Szakály inkriminált szavainak (az „idegenrendészeti intézkedésről”) olvasásakor az jutott megint eszembe, hogy apám szerint magyar állampolgársághoz csak kétféleképpen lehetett hozzájutni. Vagy lefizetett az ember számos közhivatalnokot (s annyi pénz egyetlen szegény, többnyire ortodox zsidónak sem volt), vagy szerzett magának „protekciót” valahol „felül” – s persze ezeknek a szegény zsidóknak protekciójuk sem volt. Így maradtak hontalanok, s kerültek a halálba vezető transzportba. (Én már akkor hallottam Kamenyec-Podolszkijről.) Apám szerint egyetlen út maradt nyitva az állampolgárságot nem szerzett magyar zsidóknak meg az Ausztriából és Lengyelországból Magyarországra menekült zsidóknak: a névházasság. Persze az is pénzbe került, de közel sem annyiba, mint a magyar közhivatalnokok megvesztegetése. Így apám szervezte a névházasságokat. De ez is csak keveseken segíthetett, hiszen legtöbbször házasok voltak, vagy 21 éven aluli fiatalok, névházassági megoldásra alkalmatlanok.

Mint már többször megírtam, lakott nálunk egy-egy menekült is. Az egyik nevére emlékszem (Jacob Bruno) több okból. Egyrészt mert Dachauból menekült, s tőle hallottam először egy koncentrációs táborról. És azért is emlékszem, mert amikor anyukám megkérdezte, mi a kedvenc étele, azt válaszolta, hogy „Salzkartoffel”, azaz sós vízben kifőtt krumpli. Ez engem akkor nagy csodálkozással töltött el: hogy lehet ez a közönséges étel valakinek a kedvence? Csak később értettem meg, hogy látta, szegények vagyunk, s így akarta megnyugtatni anyámat. Végül ő volt az, aki Dél-Amerikából írt levelet a felszabadulás után apámnak, melyben megköszönte segítségét. De apám akkor már nem élt.

Régtől fogva terveztem, hogy emlékművet kellene állítani az ismeretlen jó embernek. Veszprémbe szenteltek is nekik egy emléktáblát.

Számtalan emlékművet állítottak az ismeretlen katonáknak. Azoknak a névteleneknek, akiket megöltek, de akik szintén ölték. Az ismeretlen jó ember életet ment, sosem öl. Kezet nyújt, kenyeret ad, szenved attól, hogy mások szenvednek, megteszi értük azt, ami neki kellemtelen, ami neki sokba kerül – időbe, energiába, pénzbe. Kis gesztusokat és nagy gesztusokat egyaránt tesz. Ő az emberi méltóság védelmezője és megtestesítője. Ha egy arkangyal valakit szimbolizálhat, akkor az ismeretlen, névtelen jó ember az, aki körülöttünk él, de akit talán észre sem veszünk.

Joanne Limburg

Szédereste őseimmel

Ezen az estén
megérkeznek őseim.
Hívatlanul, mégis várva
megszokott szavaik.

Körülülük az asztalt,
de elhárítják kínálatom.

Kikapcsolom a tévét,
várok,
a levegő megtelik
elutasítással.

Végül megkérdem őket:
Mit akartok tőlem?
Mi közöttök van hozzám?
Miért jöttök ide minden évben
ezen az éjszakán?

És mit mondanak?

Azt mondják:
Ezért hozott ki bennünket az Isten Egyiptomból?
Ezért éhezünk a sivatagban?
Ezért úsztuk meg az inkvizíciót?
Ezért úsztuk meg a pogromokat?

Azért haltunk meg
a tisztátalan húst elutasítva,
hogy mocskokkal tömd tele a frizsidered?

Azért álcáztuk
héber imáinkat
keresztény dallamokba,
hogy elfeledd őket mind?

Érted tettük mindezt?
Azt hiszed, az Örökkévaló
érdemesnek tartott volna, hogy megváltson?

Azt felelem, én csupán
élni szeretném az életem.

Nélkülünk nem volna életed.

(Szántó T. Gábor fordítása)

Joanne Limburg 1970-ben született Londonban. 1998-ban elnyerte az Eric Gregory-díjat. *Femenismo* című első kötetét (2000) a legjobb első kötetek közé válogatták a Forward Prize díjazottjainak sorában.

Klein Rudolf

A HOLOKAUSZT EMLEKEZETE AZ ÉPÍTÉSZETBEN

A Berlii Zsidó Múzeum és a jeruzsálemi Jad Vasem

A Daniel Libeskind tervezte Berlii Zsidó Múzeum „kihozta a műfajt a gettóból”, azaz a zsidók érdeklődésköréből, és az építészakma valamint a szélesebb közvélemény figyelmének középpontjába állította. Ezzel az épülettel a holokauszt építészeti vizualizációja megkezdte diadalútját a késő huszadik és korai huszonegyedik század építészetiében. Nem véletlen.

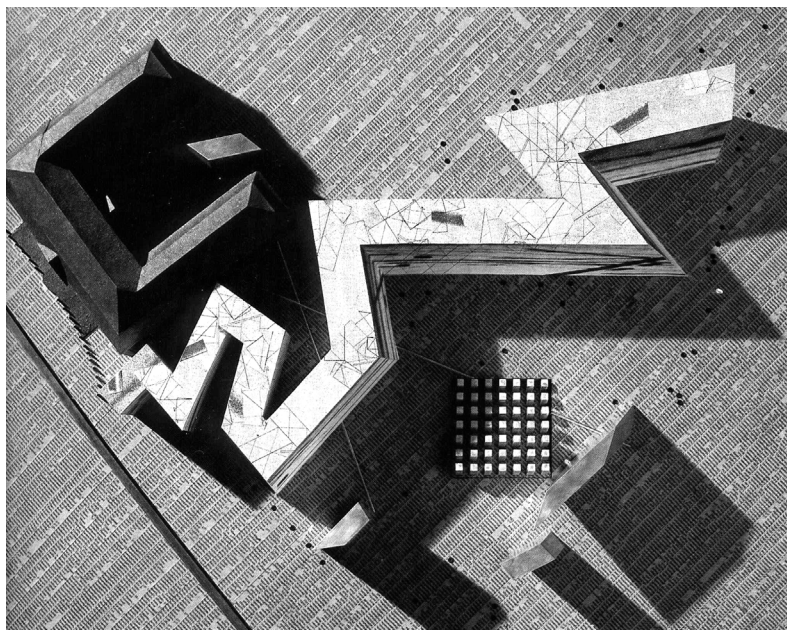
Libeskind, akit inkább lehetne fenegyereknek, mint liebes Kind-nek, azaz drága gyermeknek hívni, vizualizálta, és az építészet nyelvén megjelenítette a zsidó sors térbeli aspektusát, a hányattatást és a földrajzi

szétszórattatást. A múzeumnak elsősorban nem a kiállított tárgyai, hanem belső tere a fő üzenethordozója: a tekergő enteriőr a történelmi idő megjelenítője, ami a zsidó lét legfontosabb fogózója. Míg a legtöbb írástudó nép alapvetően területhez kötődik, addig a zsidó inkább az időhöz. Ez a megnyugtató megkülönböztetés i. sz. 70-től egészen 1948-ig, Izrael újraalapításáig kizárólagos érvényességű, de ettől fogva a zsidóság mindkét modellben működik: mint területhez kötődő (nemzet)állam és mint a territoriális, időben (bibliai időben) kibontakozó entitás. E két koncepciót jeleníti meg egyfelől a berlii Zsidó Múzeum, másfelől a Jad Vasem új épülete Jeruzsálemben, és ezen belül a holokausztot, mint fordulópontot, ennek az időegyesnek markáns pontját. Mindez nagyon egyszerűnek és logikusnak tűnhet, de a zsidó hagyománynak való építészeti megfelelés bonyolítja a dolgot.

Az emlékműállítás az architektúra egyik legrégebbi műfaja

– megelőzte a hajléképítést. Az emberek először állítottak emléket (hajlékot) isteneiknek és eleiknek, majd csak ezt követően fogtak hozzá saját házaik építéséhez. Ez igazolja a legékebben az építőművészet szakrális/kultikus voltát. Ám éppen ez az a pont, melyben az ábrázoló építészet és az absztrakcióra hajlamos, szövegközpontú zsidó hagyomány ütközik. Lehet arról vitatkozni, hogy a vándorlás és üldöztetés szülte-e a zsidó hagyomány helysemlegességét és formaidegenségét, szemben a kereszténységgel, melynek szent- vagy zarándokhelyei az egész földkerekséget felölelik,

Az összetört Dávid-csillag a holokausztot vizualizálja; ez a Berlii Zsidó Múzeum alaprajza

avagy fordítva: a judaizmus akadályozta meg a zsidókat abban, hogy a lakóhelyüket övező toposzokat a diaszpórában szentnek véljék. A materialista magyarázat, miszerint a zsidó vándorlás határozta meg a zsidó gondolkodást, leszűkíti a valóságot – a materializmus a szellem félelme önmagától –, valószínűbb, hogy a helyben gyökerezés gondolata eleve idegen a zsidóságtól, a végtelen és mindenütt jelenlévő isten koncepciójától.

Az ideák előbbre valóságát az anyagi világnál hangsúlyozza a „zsidó építészettörténet”, melyben igen korán fiktív épületek váltották fel a valódiakat, és a valós épületek – anyagi jellegűek és fizikai áldozatot követelők, mint Salamon Temploma – lassan lefokozódtak. A Templom lerombolása értelmezhető úgy is, mint a judaizmus szellemibbé válása, a fizikai áldozatoktól való megszabadulás és a szív áldozatának, az imának a meghonosodása. Ezékiel próféta fiktív temploma összetettebb és tökéletesebb, mint a valódi salamoni szentély. Jeruzsálem a diaszpórahagyományban a fikció példaképévé válik. Sőt, az emancipációt követően is, a zsidók által tervezett épületek gyakran rendelkeznek valamilyen virtuális, fiktív dimenzióval: a magyar szecesszió virágos homlokzatai, a korai modern építészet anyag-ambivalenciája és a dekonstruktivista építészet önmagát tagadó formavilága mind-mind a formára lefordíthatatlan tartalmak ellentmondásos építészeti megtestesülései.

Mindkét múzeumnak bizonyos mértékig

szembe kell szegülnie a judaizmussal

ahhoz, hogy üzenetüket továbbítsák. Libeskind műve alaprajzilag egy összetört Dávid-csillag – azaz a forma ideát közvetít, a holokausztét, az összetört és megsemmisített német és európai zsidóság sorsát. Ám ezen egyszerű metafora inkább csak marketing-fogás, az épület igazi üzenete nem jelenik meg formában, csak térben: a belsőben labirintusszerűen haladunk előre, miközben teljesen elveszítjük az égtájakat, minden helyi-formai fogózót, és pusztán az idő marad egyetlen meghatározóként. Utunknak nincs fizikai végpontja, célja, a cél maga az utazás-vándorlás, mely során számtalanszor változtatunk irányt, de az irányok elveszítették jelentőségüket – nem helyhez tartozunk, hanem valamihez, ami helyen és időn kívüli.

Sajnos Libeskind műve a berendezés után elvesztette elemi erejét. Az apró narratívák, a sok tarka térválasztás és irányjelző kioltotta az említett semlegességet és jól közvetített elidegenedést a fizikai valóságtól. (Valójában szakadás történt Libeskind és a múzeumi kiállítás megvalósítói között, és az építész kivonult.) A tár-

gyak, tárgycsoportok beillesztésével a folyó idő felaprózódott, és csak a jobbára üresen hagyott holokauszt csarnok őrizte meg erejét.

Moshe Safdie

Jad Vasem

épülete (1987–95) ennek az ellentéte. Ugyan itt is úton alapul a belső – a zsidó gondolkodás időtényező nélkül nem működik –, de az út determinisztikus: van célja. Az épület egy talajba süllyesztett hatalmas, 180 méter hosszú „Toblerone-doboz”, mely csak az elején és a végén bukkan elő, a domb közepén csak „taraja” látszik – innen kapja a belső a fényt. Ezen az úton halad a látogató, de nem úgy, mint Berlinben, ahol „terelik” és elveszti a tájékozódást, hanem a zsidó történelemnek jól értelmezhető csatornájában jut egyre

Vándorlás a belsőben: a látogatók elveszítik az irányt, célt, csak haladnak az időben

közelebb a beteljesüléshez, a visszatéréshez a Szentföldre: építészetiileg az izraeli tájra nyíló teraszhoz. Persze a fizikai út itt sem egyenes – ez a történelem meghamisítása lenne –, de értelmezhető a térbeli előrejutás. A valódi, megvalósuló mozgás a térben itt is cikcakkos: ebből a középső „alagútból” nyílnak a zsidó történelem állomásai, a kezdetektől a felvilágosodás utáni Európáig, az emancipációig, egészen a vészkorszakig.

A kiállítási terek zömmel az alagúton kívül állnak, és így a kiállított tárgyak és a hozzájuk kapcsolódó terek nem konfrontálódnak az időt jelképező elemmel, mint Berlinben. A kiállítási terekben többek között 19. századi német polgári enteriőr látszik, a berlini avantgárd gyökerei, illetve az antiszemitizmus „kultúrája” (zsidókat ábrázoló karikatúrák, társasjátékok a zsidók kiütéséről, stb.), majd kicsit odébb a második világháború során létrehozott, és a bombázásokban teljesen megsemmisült varsói gettó egy utcácskájában lehet végigsétálni – eredeti utcai világítással, villamossínekkel és villamospocsi töredékekkel. A díszlet illetve a kiállított tárgyak jól eltalált keverékei a teljesen naturalista ábrázolásnak, több képernyős videó prezentációnak és az elvontabb bemutatásnak.

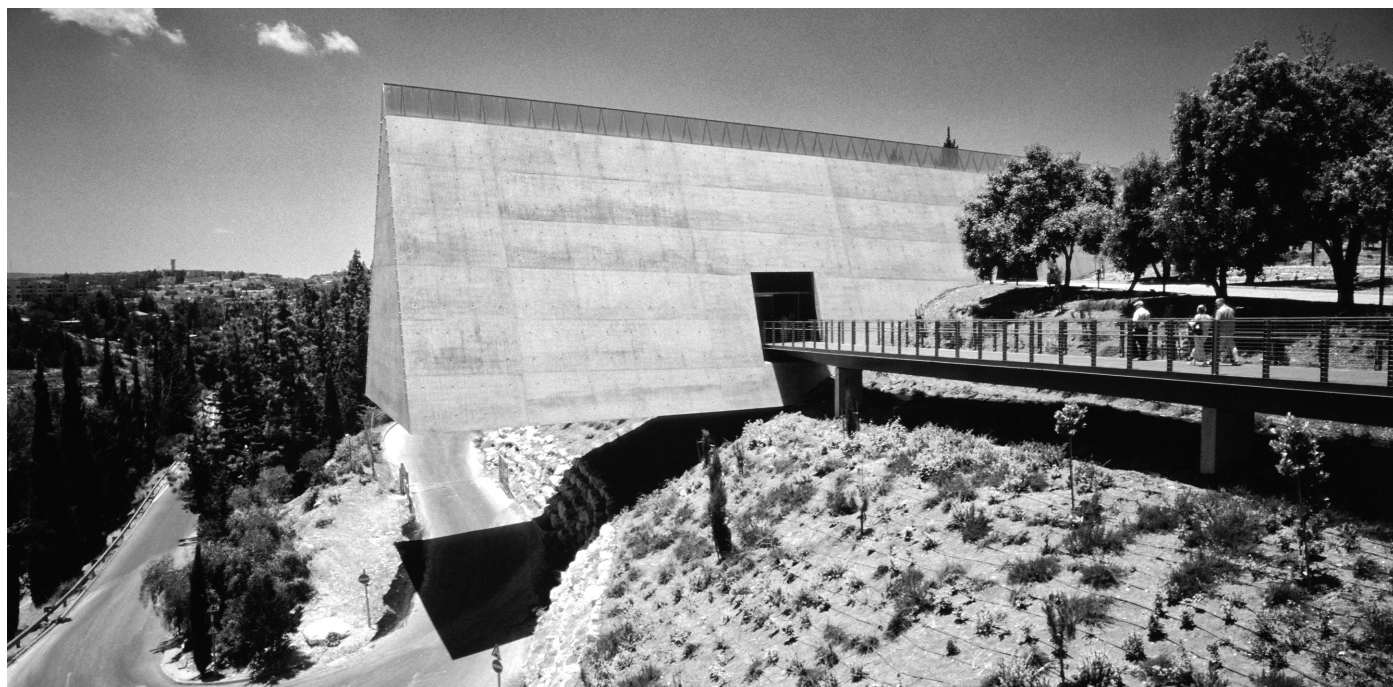
Mindkét múzeum időtengelyén – a történelméről és az egyenesen – különös hely illeti meg a holokauszt ábrázolását, mely mindkét esetben kulponos – a holokauszt nem következik lineárisan és elkerülhetetlenül az emancipációból és más népekkel történő együttélésből. Berlinben a dekonstruktivizmus ihlette jelen-nem-lét filozófiája elevenedik meg. Egy kes-

keny, szabálytalan alaprajzú és igen magas, ablaktalan és klausztrofóbbikusan zárt, fűtetlen helyiségben tátong az űr.

A belépést követően mögöttünk becsapódó nagyon nehéz ajtó keltette hosszan lecsengő visszhang tudatosítja a kiszolgáltatottságot és kizártságot. A padlón emberfejekre emlékeztető, durva, két centiméter vastag, rozsdás vaslemezről leszabott „tányérok”, szabálytalanul kifűrészelt orral és szájjal – már-már szájbarágósan hat. Ám ezen felül nincs semmi, ami élénk táru, egyedül a tér- és akusztikai élmény, illetve hőérzet a hideg beton falak révén. Jeruzsálemben, Safdie épületénél a holokauszt ábrázolása sokkal naturalis-
tább: lengyel, katolikus művész készítette el az embereket megsemmisítő technológia egyes állomásait: fürdő/elgázosító, krematórium. Ezen helyiségek makettjében látható a gipszből kiöntött emberi testek sokasága, melyekkel a keresztény művész megszegi a zsidóságban meghonosodott emberábrázolás tilalmát. Olyan ez, mintha Luca Signorelli pokolábrázolását (*Utolsó ítélet*, 1499–1503, az orvietói székesegyházban) emelte volna át a művész három dimenzióba. E katolikus ábrázolás idegenül hat egy alapvetően modern és zsidósághoz kötődő térben. A szó szerinti-
ség megnyilvánul a tehervagonrészletekben, szögesdrótszakaszokban is. Ilyen vizuális töredékekből áll össze a holokauszt és történelmi üzenete.

A megemlékezés térbeli csúcspontját a köralaprajzú, többszintes tér képezi, a Nevek Csarnoka, melybe rövid folyosó vezet az időgyenesből. A kerek, kónikus tér körül fekete mappákat látunk, melyben az áldozatok

A Jad Vasem új épülete – bejárati híd a „Tobleronedobozba”, mely a zsidó történelem időtengelyét jeleníti meg

millióinak nevei találhatók. Egy részük még üres, mert ezekbe fokozatosan írják az újabban összegyűlt neveket. A földem hatalmas kúpfelületén látjuk magunk felett az áldozatok igazolvány-, családi, esküvői és egyéb fotóit, ez egyetlen emléket, ami megmaradt földi létükből. Jól öltözött zsidó polgárokat, vidám gyerekeket, álmodozó tekintetű ifjakat, szakadt ruhájú haszidokat látnunk gondosan megkomponált összevisszaságban, arra utalva, hogy társadalmi pozíciótól függetlenül a zsidó sors közös. A felfelé keskenyedő kúp végén kerek nyíláson keresztül a jeruzsálemi ég darabkája látható; alattunk mélyen, kövek között víz, melyben a fenti látvány tükörképünkkel együtt jelenik meg.

A holokausztot vizualizáló megemlékezés terméből nem vezet más kiút, mint vissza a „történelmi alagútba”, a nagy Toblerone-dobozba, mely drámaian ér végét egy táguló térben, mintha a dobozt felszakították volna. Világos erkély nyílik a természetre, melyről a szent várost övező bibliai táj látható, a visszatérés Izrael földjére, mint a zsidó történelem végkifejlete. A már-már filmszerű élmény kisebb szépséghibája a távolban feltűnő és a tájba belesimuló arab falvak sokasága. A kilátónál éppúgy véget ér nagy háromszögletű doboz, mint kezdeténél – híd vezet fel, illetve le. Egyébként a végtelen gondolatával Libeskindnek is gondja van: a berlini múzeumnak sincs igazi bejárata, a régi barokk házból megyünk be a pincén keresztül. Itt a Safdie féle hidak éppúgy nem meggyőzőek. Ám, ha mindez sikerül, akkor valóban megvalósul a gondolat maradéktalan képbe illetve térbe ültetése, ami ellentmond a zsidó hagyománynak és a dekonstruktivizmus filozófiájának.

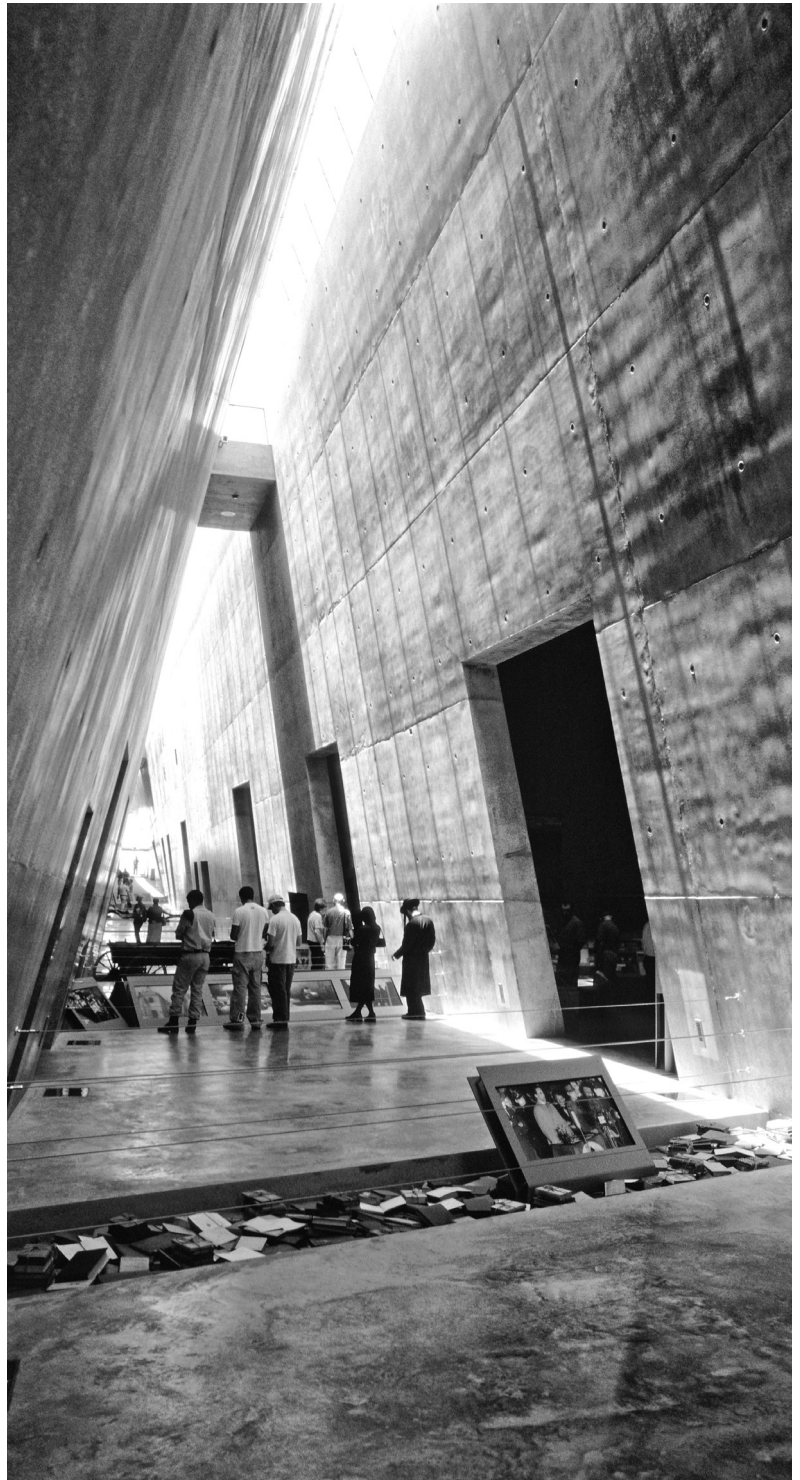
E két épület a két zsidó építész eltérő életútjával is összefügg.

Safdie, aki keleti zsidó származású, Haifa mellett született 1938-ban, majd a család Kanadába vándorolt és ő az 1967-es montreali világkiállítás Habitat 67 tervével egyszerre világhírűvé vált, izig-vérig építész. Kiindulópontja az arab falu és az építészeti strukturalizmus, mely az 1960-as években majdhogynem Izrael „nemzeti stílusává” vált. Libeskind a háború utáni Lengyelországban, az egykori igen pezsgő zsidó központban, Lódzban született, 1946-ban, majd a család az Egyesült Államokba vándorolt. Libeskind életútja összetettebb, sokkal szélesebb sikon mozog: harmonikavirtuózként Yitzhak Perlmannel játszott New Yorkban, filozófia és építészetmélet volt a kenyeze. Csak ötvenes éveire bontakozott ki, a dekonstruktivista filozófia hatására, melyben huszadik századi bölcséleti csomagolásban ölt testet a zsidó hagyomány és tapasztalat, a szövegközpontúság, az olvasatok sokasága, indeterminizmus stb.

A két építész múzeumaikban eltérő építészeti választ ad a zsidó lét térbeli-földrajzi kérdéseire, és ho-

lokauszvizualizálásuk is eltér: Safdie-nál a kapcsolatkeresés az áldozatokkal – kezük és nevük (jád v’ sem) –, Libeskindnél a „dekonstruktivista űr”, a jelen-nem-lét (absence) a meghatározó. Az egyik ábrázol, a másik nem ábrázol, azaz mutat valamit, ami nem ábrázol semmi konkrétat, csak utal valamire.

Az időtengely belseje – noha végiglátunk, utunk zezugos, mint a zsidók vándorlásai

„Az unokák generációjának hangosabbnak kell lennie!”

GYEREKKÖNYVEK, A VESZKORSZAKRÓL

Paulovkin Boglárka illusztrátor, író egy blogbejegyzésében hívta fel a figyelmet Olaszországban kapható, igényesen illusztrált gyermek- és ifjúsági könyvekre, amelyek a holokauszt témáját dolgozzák fel a legkülönbözőbb formában.

Vajon Magyarországon miért nincs több ilyen könyv gyerekek és kiskamaszok számára? Miért féltjük a gyermekeket attól, hogy szembesüljenek a zsidóüldözéssel? Kérdéseinket gyermekirodalommal, könyvkiadással foglalkozó szerzőknek, szerkesztőknek és illusztrátoroknak tettük fel.

Dóka Péter író, a Móra Kiadó irodalmi szerkesztője:

„A Móra Kiadó már 2004-ben megjelentette az egyik legjobb német ifjúsági író, Mirjam Pressler holokauszttemájú ifjúsági regényét, *Malka Mai* címmel, amelyet én fordítottam, és Balassa Anna szerkesztett. A könyv teljesen visszhangtalan maradt, még a zsidó közösség is alig vett róla tudomást. Ez a közöny engem, holokauszt-túlélő unokáját, aki maga is többször volt rasszista atrocitások áldozata, csalódással tölt el.

2005-ben megjelent ifjúsági regényem (*Hogyan lettem médiasztár?*) főhőse egy zsidó fiú, akinek nagybátyja annak idején a fogva tartott Eichmann szakácsa volt Izraelben. A nagybácsi holokausztraumától szenved, sokszor emlegeti a testvérét, akit magyar nyilasok vertek agyon. A történetben a jelenkori antiszemitizmus is megjelenik, két frusztrált felnőtt zsidózik egymás szavába vágva, a jól ismert antiszemita frázisokat puffogatva. A kötet miatt meghívtak egy alkalommal Szlovéniába, ahol az ottani magyar közösséggel beszélgettünk erről a témáról, tabuk nélkül, legna-

gyobb megdöbbenésemre. A magyar médiumokban egy sor sem jelent meg a könyvről, miközben rendszeresen tartottam író-olvasó találkozókat, sőt még szakdolgozati témául is szolgált.

Íróként, irodalmi szerkesztőként hiszek abban, hogy beszélni kell a holokausztról a gyerekeknek, fiataloknak. A *Malka Mai* kudarca után szembe kellett néznünk azzal, hogy Magyarországon még mindig nem tudatosult az emberekben, hogy a magyar zsidók haláltáborba küldését nagyrészt magyar emberek intézték és szervezték. A mai gyerekek többsége számára nem világos, hogy pontosan kik és mit tettek, a társadalom nagy része nem hajlandó tudomásul venni a tényeket. Ezért a holokauszttemájú könyveket a biztonságos távolságból, a kívülálló érdektelenségével szemléljük.

Ennek a helyzetnek véleményem szerint az az egyik előidézője, hogy a haláltáborokból hazatért zsidók – amúgy érthető módon – képtelenek voltak arról beszélni, ami történt velük, inkább hallgattak. Mi, az unokák generációja, sokkal hangosabbak vagyunk, és hangosabbnak is kell lennünk.”

Both Gabi, a *Meseutca* honlap főszerkesztője:

„A környezetemben élő zsidó családok többségében nem történt meg a feldolgozás, lassan meghalnak a nagy- és a dédszülők, akik átérték a holokausztot. Szegedi Csanád esete elég jól példázza ezt a meghasonlott viszonyt.

A magyar iskolai könyvtárakban ott lenne a helye a holokausztról szóló könyveknek ugyanúgy, ahogyan az összes olyan tematikájú, gyerekek számára íródott műnek is, melyek a sokszor tabuként megjelenő fogalmakat, dolgokat tárgyalják.

Sajnos azt sem tudjuk, hogy a gyermekkönyvek miért nem szólnak a többi tabutémáról, mint a válás, homoszexualitás, rasszizmus, szegénység, halál vagy bármi más. A kortárs magyar gyerekirodalom valamikor a hatvanas-hetvenes években egyszerűen megrekedt. Rengetegen írnak 3-12 éveseknek, de aztán nincs tovább – vagy csak elvétve. Amikor Bolognában jártam, egyszer kifejezetten holokauszt-témájú, magyarra átlítható könyveket kerestem, és ott sem volt túl nagy a választék.

A *csíkos pizsamás kisfiút* ajánlom, ami itthon is elérhető. A legtöbb gyerekkönyv ebben a témában nem meglepő módon a német kiadók polcain látható, de igen kevés színvonalas kiadvánnyal találkoztam. Azt hiszem, nagyon kevés kiadó merné megkockáztatni a Paulovkin Boglárka által említett könyvek megjelentetését. Az volna a legjobb, ha minden magyar iskola könyvtára megrendelné ezeket, és erkölcsan helyett valami ilyesmiről beszélgetnének a könyvek kapcsán a tanárok és a diákok.”

Kovács Eszter, a Pagony Könyvek főszerkesztője:

„Mi nagyon régóta szeretnénk holokauszt témában könyvet kiadni, de még jobban szeretnénk itthon íratni, rajzoltatni. A szándék régóta motoszkál bennünk, mégsem jutottunk el a megvalósításig. Nagyon sokat gondolkoztunk azon, hány éves gyerekeket kéne megcélozni – mert ifjúsági könyvek (fordítások) szerencsére vannak. Kisebbségnek szóló viszont egy van, a *Hana bőröndje*, mi azt olvastuk a gyerekeimmel. Szerintem is rendkívül fontos lenne, hogy ilyen könyvek elérhetőek legyenek – ugyanakkor ez mégis nehéz ügy. A képekönnyv (picture book) mint kategória itthon amúgy is nehezen ver gyökeret – nálunk csak a legkisebbségnek, 3-4 éveseknek veszünk olyan könyveket, amiben sok-sok rajz és kevés szöveg van. Ötéves kortól nálunk már komoly mesegyűjteményeket vesznek a szülők, sok szöveggel. Tehát nálunk, ha meglátnak egy ilyen képekönnyvet, rögtön arra asszociálnak, hogy ez a legkisebbségnek való. Azt gondolom, ezek a külföldi holokauszt-képekönnyvek iskolásoknak valók, én legalábbis az iskolás korosztályt céloznám meg. De kérdés, hogy erről a 6-7 éveseknek, 8-9 éveseknek beszél-

ne csak didaxissal szolgáljon. Hogy miért féltjük a gyerekeinket – nem tudom, de én is nagyon nehezen küzdöttem meg ezzel. Azt gondolom, egy bizonyos kor alatt tényleg nem is kell erről beszélnünk, mert hiszen ez felnőtteknek is felfoghatatlan és feldolgozhatatlan. Az viszont értelmetlen, hogy az iskolában nyolcadikos koruknál előbb nem hallanak a gyerekek a holokausztról – ez, azt hiszem, külföldön elképzelhetetlen, és igazából engem mint kiadót ez hajt: nem lehet hagyni, hogy erről ne beszéljünk az iskolákban. És ehhez valóban kellenének könyvek, vagy csak egyszerűen olvasókönyvbe-irodalomkönyvbe betehető mesék, novellák, méghozzá magyar szerzőktől. Én leginkább a tízéves korosztályt céloznám meg. Tényleg nehéz, még tízévesen is. De muszáj. És amit ígérni is merek,

hogy előbb vagy utóbb (remélem, előbb), nekünk lesz egy ilyen könyvünk!”

**Paulovkin Boglárka
illusztrátor, író:**

„Nem a gyerekeket féltjük, mi magunk félünk szembenézni a témával. Szeretnénk úgy hinni, hogy ez az egész másokkal történt, nekünk nincsen hozzá közünk. De nem ez az egyetlen társadalmilag szentesített tabu ma Magyarországon... Sajnos hónapokat, éveket dolgozni valamin, aminek későbbi sorsa – publikálása – igencsak kétséges, komoly luxus a mai világban. Ezért sokunknak, szerzőknek, illusztrátoroknak tele van –

jünk, vagy 10 éves kor felett kezdjük el? A magyar gyerekirodalomban amúgy is sokkal kevésbé vannak jelen az úgynevezett problémamegoldó, illetve tabutémákról szóló könyvek, mint Nyugaton. Persze, ha arra gondolunk, hogy mi volt tíz éve, akkor azt láthatjuk, hogy lassan-lassan javul a helyzet. Ugyanakkor – ha nemes is a szándék – ezek sokszor irodalmilag nem annyira értékes szövegek. Jó, hogy vannak, jobb, mint amikor egyáltalán semmi nincs – de mi azon vagyunk, hogy egy könyv szövegként, történetként is működjön, és

Magyarországon még mindig nem tudatosult az emberekben, hogy a magyar zsidók haláltáborba küldését nagyrészt magyar emberek intézték és szervezték.

képletesen értve – a fiókja könyvállomással; nekem például egy ilyen holokauszttemájú könyv álmom, nem véletlenül írtam a szebbnél szebb olasz kötetekről a blogomban. Szerzői szempontból optimális az lenne, ha ilyen fontos témáról a kiadóval előre egyeztetett szempontok alapján, műhelymunkában jöhetne létre színvonalas alkotás. Ez sok hónapnyi munkát jelent szerzőnek, illusztrátornak. És a legtöbbünk nem tudja magát ilyen nagy lélegzetű munkának szentelni anyagi támogatás nélkül. De még ha jelen helyzetben nem is vállalható egy ilyen „saját” könyv, a blogomban felsorolt olasz könyvek mind megegyeznek abban, hogy magas művészi színvonalon, mindenféle hamis pátoztól, érzélgősségtől mentesen mesélnek a holokausztról! Sok közülük nemzetközi díjakat nyert.

Finy Petra író:

„A gyerekek lakmuszpapír-érzékenységgel reagálnak erre a témára. Főiskolai gyakorlótanításom alkalmával az egyik órán Pilinszky Jánosról kellett beszélnem. Az órát azzal kezdtem, hogy felírtam a táblára egy hatalmas K és Z betűt. Az értetlen kamaszarcok fokozatosan változtak át megrendült felnőtt arcokká, míg a végén félhomályban, gyertyával a kezükben, a *Carmina Burana* „O Fortuna” részletével kísérvé adtuk elő a *KZ-oratóriumot*. Megható pillanat volt.

A holokausztól a gyerekeket és magunkat is féltjük. A többség kellemes amnéziában ringatja magát, így talán könnyebb túlélni a hétköznapiakat. És ahogy kopnak az emlékek, úgy torzulnak is. Ha nem emlékeztetjük magunkat és a gyermekeinket arra, ami megtörtént, akkor előbb-utóbb az életben is elhangzanak majd olyan mondatok a náci rémuralommal kapcsolatban, mint amilyenek Timur Vermes nemrégiben megjelent Hitler-szatírájában: »Nem is volt azért minden olyan rossz.«

A művészek sokszor hajlamosak azt hinni, hogy szavuk csupán pusztába kiáltott szó, ezért eleve értelmetlen bármilyen borzalmat tematizálni, és fellépni ellene. Ismét hoznék ez ellen egy konkrét példát. Augusztusban a bécsi Albertinában megnéztem Gottfried Helnwein életmű-kiállítását. A botrányosan provokatív, hiperrealista festő két központi témája a gyermekek bántalmazása és a nácizmus rémülete. A *Lebensunwertes Leben* című festménye egy halott gyermeket ábrázol, aki úgy hajtja egy étellel teli tányérba a fejét, mintha aludna. A kép az egyik náci orvos, dr. Heinrich Gross arcátlan nyilatkozatára reagált, amelyben nemcsak bevallotta, hogy mit követett el, de még kegyesnek is titulálta magát, hiszen a gyermekeket békésen, az ételüket megmérgezve ölte meg, akik szinte álomba szenderedtek.

A kép felrázta a társadalmat, Gross ellen nyomozás indult, tudományos érdemkeresztjét elvették, és az addig őt védelmező Osztrák Szocialista Párt is kizárta. Elfogatni ugyan sajnos nem sikerült, de a képnek mégis erős társadalmi hatása volt.”

Németh Ványi Klári

Érthetetlen, hogy az iskolában nyolcadikos koruknál előbb nem hallanak a gyerekek a holokausztról.

A következő probléma persze az, hogy hiába a jó könyv, ha nem talál utat a közönséghez. A mai világban, egyfajta információ- és áradópingben, nagyon nehéz az értéket menedzselni. A reklám, ami bizony nagyon fontos lenne, sok pénzbe kerül. A kiadók pedig – a marketing törvényei szerint – azokat a könyveiket reklámozzák erőteljesebben, amelyek amúgy is fogynak.

Ugyanakkor van egy fantasztikus háttérháza a gyerekkönyveknek, amelyet pedagógusok, könyvtárosok alkotnak, akik valóságos kultúrmisszióként igyekeznek az értékeket közvetíteni. Foglalkozásokat, versenyeket, találkozók szervezve teszik bensőséges ismerőssé a gyerekek számára az akár szokatlanabb témájú könyveket, kortárs irodalmat, modern illusztrációkat. El tudom képzelni, hogy ezzel a módszerrel egy holokauszttemájú kötet köré is olyan „kampányt” lehetne szervezni, hogy az ne maradjon észrevétlen. Persze itt is rögtön jelentkezik az unásig ismételt „erre nincs pénz” válasz. Csakhogy nagyon sokba kerül az egész nemzetnek, hogy épp ezekre nincs pénz. Másrészt hiányolom a civil társadalom kiállítását a hasonlóan fontos társadalmi ügyek mellett. Csak néhány, szinte már megszálott „kultúrmisszionáriust” ismerek, akik belefeszülnek a mindennapi anyagi szorításba, mégis korrektül igyekeznek szolgálni a kultúra, ezen belül a gyerekkönyvkultúra ügyét.”

Szombat az interneten

Vita a neológiáról, ortodoxiáról, politikáról, történelmi és vallási tudatról:
Lapzártáig Köves Slomó, Schweitzer József, Schweitzer Gábor, Biró Tamás írásai
www.szombat.org | facebook.com/szombat.folyoirat | dimag.hu/magazin/Szombat

Oberlander Báruch

HOLOKAUSZT- EMLEKEZET ÉS A ZSIDÓ VALLÁSJOG

Megemlékezni mártirjainkról – rendkívül fontos feladat, és az évszázadok során a zsidóság sajnálatosan sokszor kényszerült ennek mikéntjét meghatározni. A holokausztra való emlékezés összetett kérdés. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – felvázolok néhányat a felmerülő szempontok közül.

Az emléknapok története

A II. világháború pusztítására számos emléknapot jelöltek ki. Legszélesebb körben ismert ezek közül az auschwitzi haláltábor 1945-ös felszabadulásának napja, január 27., amit az ENSZ 2005-ben jelölt ki a holokauszt nemzetközi emléknapjának. Magyarországon 2000-ben született döntés az egységes megemlékezésről: a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapját április 16-án tartják országszerte, azon a napon, melyen az első gettót felállították 1944-ben. Jelentős megemlékezés még a Budapesti Zsidó Hitközség által évente szervezett ünnepség, amelyet a pesti gettó 1945. január 18-án történt felszabadításának évfordulóján tartanak. Ezek a megemlékezések azonban a polgári dátumhoz kötődnek, és több szempontból sem felelnek meg a zsidó „emlékezetpolitikának”, hiszen háláchikus érvek nem jutnak kifejezésre a napok kijelölésében.

A megemlékezés háláchikus ideje

A megemlékezés természetes ideje a zsidóságban a halál dátuma, vagyis a *jorcájt*, amelyen a héber dátum szerint megemlékezhetünk elhunytjainkról és *kádist* mondhatunk értük.¹ Ha nem tudjuk a halál pontos dátumát, mint a holokausztban meggyilkoltak közül mil-

Oberlander Báruch a magyarországi lubavicsi mozgalom alapítója, a Budapesti Ortodox Rabbinate vezetője. Itt közölt cikke egy hosszabb tanulmány rövidített változata

lióknak, akkor kijelölnek egy napot a jorcájtra.² Ennek meghatározására több vélemény van.

Egyik vélemény szerint³ az elhunyt születési dátumán legyen a megemlékezés. Ennek alapja az, hogy a Talmud szerint⁴ a cádikok azon a napon halnak meg, amikor születtek, így például Mózes ádár 7-én született és hunyt el.⁵ Márpedig a zsidó hagyomány szerint a mártírok, mint a holokauszt áldozatai is, cádikok. Ez azonban nem lett elfogadott, elsősorban amiatt, mert a mártírok nem a „megfelelő” dátumon haltak meg.⁶

Egy másik javaslat az volt, hogy egy körülbelül kiszámolt dátumot válasszanak a jorcájt napjául. Így például azoknak a deportáltaknak az esetében, akiket azonnal a gázkamrákba vittek, viszonylag könnyű meghatározni egy ilyen napot: a deportálás másnapját vagy harmadnapját. Ez végül gyakorlattá vált, nagypám például támuz hó 19-én mondott 32 meggyilkolt rokon után kádist, akiket támuz 17-én deportálták Újpestről.

Megemlékezések Izraelben

1948. decemberében az izraeli rabbináus tévét hó 10. jelölte ki mint a gyász és megemlékezés napját a holokausztban meghalt mártírokért, akiknél a halál ideje nem ismert. Ez a nap történelmi bűjnap, amelyen számos tragikus esemény történt a zsidó történelemben,⁷ így az izraeli rabbik ezzel kapcsolták össze a holokauszt megemlékezést.

Ezzel szemben 1951-ben a Knessetben a nem vallásos baloldali kormánypárt április 19-ét, az 1943-os varsói gettólázadás kezdetét javasolta a megemlékezések dátumának. Mivel ez a Peszáchot megelőző nap volt (niszán 14.) ezért niszán hó 27-ét jelölték ki a hivatalos megemlékezésre. Ez 1959-től „A Soára és a hősiességre való emlékezés napja” (*Jom házikáron lásoá völagvurá*) néven vált ismertté. A két megemlékezési dátum nem tudta egymást „kioltani”, így azóta is párhuzamosan futnak.⁸

Magyarországi vallási megemlékezések

Magyarországon egy másik történelmi gyásznap, sziván 20. vált elsőként emléknappá. A II. keresztes hadjárat (1171) idején a francia Blois-ban egy vérvád miatt sziván 20-án 32 zsidót gyilkoltak meg. Ennek emlékére ezt a napot bűjnapnak hirdették ki, ami később elterjedt szokás lett egész Franciaországban. 1651-től kezdve, a Hmelnyickij-féle kozáklázadás idején lezajlott pogromok emlékére sziván 20. a lengyel és ukrán zsidóknak is emlék- és bűjnap volt.⁹

1946 májusában a budapesti központi ortodox rabbináus, a holokauszt áldozatainak emlékére bűjnapot jelölt ki. Mivel sziván 20. a nagy deportálások idejére esett, így nem hoztak létre egy új bűjnapot, hanem a korábbi, már hagyománnyal bíró kibővítették. Ennek tiszteletére kiadták egy füzetben az összes imát és költeményt, amit korábban erre a bűjnapra írtak. Ebben arra kérték a magyar zsidókat, hogy sziván 20-án gyűljenek össze egy központi zsinagógában férfiak és nők egyaránt, imádkozzanak és bűjtöljenek. Rögzítették az emléknapi teljes menetét, amelyben *Misna* tanulás, zsoltármondás, rabbinikus beszéd, a temetőben elmondott imák, bűjnapra Tóraolvasás, és a mártírokért mondott kádis is szerepeltek. Sziván 20-án 11.30-tól nem volt szabad dolgozni és a boltokat a *minchá* ima utánig be kellett zárni. A megemlékezés lezárásaként micva vacsorát rendeztek.

Egy 1947-ben kelt héber nyelvű levélben,¹⁰ amit többek közt aláírt Weltz Jiszráél rabbi,¹¹ valamint a nagykaposi Lebovits Jáákov rabbi¹² is, és amit a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet központi irodája az összes rabbinak eljuttatott, a bűjnap kijelöléséről az alábbi indoklás szerepelt: „Igaz, kellett volna egy külön bűjnapot létrehozni erre a tragédiára, amihez még soha nem volt

fogható, de nem akartunk a közösségre újabb terhet róni, és ezért választottuk ezt a napot, ami már régen ki van jelölve. Azért is, mert a mártírok nagyobb része Lengyelországban élt, és a mészárlások nagyobb része szintén abban az országban történt, és azért is, mert a mi országunkban is ebben a hónapban történt a tragédiák nagyobb része.”

A neológok a „német bevonulás” napját választották

Vita ebben a kérdésben nem is az ortodoxián belül volt, hanem a neológ rabbikkal. Az ellenzők között volt dr. Róth Ernő.¹³ Cikkében¹⁴ – miután sajnálkozik afelett, hogy nem sikerült a dátumot illetően közös nevezőre jutni – arról ír, hogy azért nem ért egyet az ortodox rabbináus döntésével, mert a korábbi bűjnap kibővítése „egyáltalán nem fejezné ki a nap sajátos jelentőségét”. Így a neológia a németek bevonulásának napját, március 19-ét, vagyis ádár 24-ét választotta. Ez a dátum azonban nem vált gyakorlattá még a neológ közösségekben sem, ellentétben a sziván 20-ával, ami sokáig élő szokás volt.¹⁵ Jakobovics Bencion rabbi visszaemlékezéseiben¹⁶ ír arról, hogyan zajlott a sziván 20-i megemlékezés 1948-ban Budapesten: „A nagy [Kazinczy utcai] zsinagóga tele volt, nem volt üres hely, az utcán is rengetegen álltak. Weltz rabbi mondott *drósét* és imát.”

Én magam a bár micvám utáni években, a hetvenes évek végén mesteremmel, Grünwald József (1905–1984) pápai rabbival New Yorkban együtt szoktam imádkozni a sziván 20-i imákat, amelyen a rabbi első feleségét és tíz meggyilkolt gyermekét siratta.

Mára nagyon elgyengült ez az emléknapi. Az egyik oka lehet ennek, hogy a pesti *bét din*, ami létrehozta, később szétesett. Mindenki elhagyta a tagok közül Magyarországot. Weltz rabbi Jeruzsálemben, Lebovits rabbi Williamsburgban telepedett meg, és nem volt igazi utódja ennek a szervezetnek.

Imák a holokauszt emlékére

A zsidó emléknapi fontos részét képezik az egyes eseményekhez köthető imák, költemények. A füzet, amit ismeretek, két kiadást ért meg New Yorkban, 1984-ben és 1988-ban is megjelent. A '84-esben több rabbi írása is megjelent arról, hogy milyen jó kezdeményezés különleges imákat írni a Soá emlékére.¹⁷ Ebben a kiadványban többek között a nyitrai Weissmandel Micháél Dov rabbi (1903–1957) és Blum Rafael, egykori kassai rabbi (meghalt 2005-ben) költeményei is szerepeltek. Az 1988-as kiadásban már a bobovi rebbe költeménye is szerepelt az előbbieket mellett, valamint Wozner rabbié, és Weismánder rabbi sógoráé, a nyitrai Unger Sálom Mose rabbié is. Az alkotók terve szerint ezeket a Szentély lerombolására emlékező bűjnapon,

Vita a neológ rabbikkal.

áv hó 9-én kéne mondani, de még nem voltam olyan zsinagógában, ahol ezek elhangzottak volna. Más rabbik ki-mondottan ellenezték az ilyen imák megalkotását. Több érvük volt ellene, elsősorban az, hogy egy új ima megírásához a szerzőnek félig prófétának kell lennie, *ruách hákódessal*, szent ihlettel, ahogy ezt a Talmudban látjuk.¹⁸ A fő érvük azonban az volt, hogy a holokausz után nem arra kell koncentrálni, hogyan lehet imával, böjttel emléket állítani a mártíroknak. A legfontosabb feladat építeni, helyreállítani, amit elvettek tőlünk. Az ellenzők között volt a lubavicsi rebbe, Menáchem Mendel Schneerson rabbi (1902–1994)¹⁹ is, aki a holokauszban veszítette el öccsét, nagyanyját és más rokonait, valamint a kolozsvári-klauzenburgi rebbe is, Halberstam Jekutiél Jehudá rabbi (1905–1994),²⁰ aki holokausz-túlélő volt, s első feleségét és tizenegy gyermekét a koncentrációs táborokban gyilkolták meg.

A holokausz-emléknapok utóélete

Nemrégiben prof. Jacob J. Shacter rabbi cikkét olvastam,²¹ amelyben azt írta,²² az izraeli állami megemlékezés, niszán hó 27., a gyakorlatban nem igazán tartalmas és méltó holokausz-megemlékezés. Cikkére válaszul a következőket írtam neki levélben. A Talmud²³ Chánuká kapcsán ír arról, hogy megtörtént a csoda, nyolc napig égett az olaj és „következő évben” kihirdették, hogy legyen ünnepnap. Miért csak a következő évben hirdették ki?

A válasz, hogy nem lehet minden eseménynek ünnepnapot vagy gyásznapot állítani. Azok, amelyek ünnepnappá válnak, nemcsak történelmi események, hanem évről évre spirituálisan és misztikusan megismétlődnek, míg más események évfordulóján ez nem történik meg.

Ez nem azért van, mert azok nem voltak nagy, jelentőség-teljes vagy éppen tragikus események. Isten dönt arról, mi legyen ünnep, és mi legyen „csak” egy fontos esemény a történelemkönyvben. A Chánuká idején élt bölcses számára csak a rákövetkező évben lehetett érezni, hogy ez ünnepnap lesz, így kihirdették azt. A holokauszra emlékezni nagyon fontos, de a spirituális ismétlődést nem lehet erőltetni. Sziván 20-át létrehozták, de nem vált élő szokássá a következő generációknak, és ez sajnos ma már nem igazán méltó ehhez a tragédiához.

Magyarországon nyaranta látjuk a listát, hogy melyik faluban mikor van megemlékezés, de minden évben kevesebben vesznek részt ezeken. A szónokok nem beszélnek azokról, akik ott éltek, hogy kik voltak, mit tettek – csupán sablonbeszéd hangzanak el. Így nem is csoda, hogy a túlélők gyerekei csak kis létszámban mennek el, mert – mondjuk ki – ezek a megemlékezések sajnos unalmasak, és nem méltók az elhunytakhoz.

Ültessünk
valakit
az üres székre!

Ne maradjon üres az üres szék

A holokauszra emlékezni kell, de azt igazán, leginkább az elpusztított zsidóság helyreállításával lehet megtenni. Menáchem Mendel Schneerson rabbit, az utolsó lubavicsi Rebbét a háború után megkeresték egy szervezettől, hogy csatlakozzon egy megemlékező akcióhoz, aminek keretében mindenkit felkértek, hogy tegyen egy pluszszéket a szédervacsora asztalához, amely üresen állva emlékeztet a holokausz gyermek mártírjaira. A Rebbe úgy gondolta,²⁴ hogy ennél jóval többet tehetnének: ültessenek valakit arra az üres székre, hívjon meg mindenki egy olyan zsidót, aki máskülönben nem venne részt széderezésén. „Ez volna a valódi élő emlékezete és győzelme a zsidó népnek.”

JEGYZETEK

- 1 *Sulchán Áruch* – *Jore deá* 376:4. Röma, *Orách chájim* 568:7–9.
- 2 *Máte Mose* 767. fejt., *Mágén Ávrahám* 568:20.
- 3 Hillel Poisc rabbi (1881–1953): *Hilél omer* responsum, *Jore deá* 251. fejt.
- 4 *Szotá* 13b.
- 5 Ugyancsak a születésnapján, kisleév 9-én hunyt el Dovber rabbi, a második lubavicsi rebbe (1773–1827).
- 6 Israel Schepansky rabbi: *Or hámirzách* 23:3–4. 223. o., Mordecháj Fogelman rabbi: *Bét Mordecháj* responsum 60. fejt.
- 7 *Sulchán áruch* – *Orách chájim* 549:1.
- 8 Lásd még Israel Meir Lau rabbi: *A zsidó élet törvényei* 320. o.
- 9 Már a *Sulchán áruch* kommentátorjai idézik, lásd *Mágén Ávrahám* 580. fejt. végén, *Turé záháv* 566:3.
- 10 Másolata itt található: Eszter Farbshtein: *Böséter hámadrégá*, Jeruzsálem 2013, 710. o.
- 11 1887–1973, a háború előtt Budapesten volt rabbi, utána a *bét din* elnöke volt
- 12 1896–1980, az un. *Águná bét din*, vagyis a háborúban megölte ügyeit intéző rabbinikus bíróság vezetője volt
- 13 Róth rabbi társigazgatója volt a Rabbiképzőnek Scheiber Sándor professzorral együtt, annak ellenére, hogy ő maga ortodox jésivákban nevelkedett, és ortodox rabbivizsgával, *szmichával*

- rendelkezett. 1956-ban Németországban újra ortodox rabbi-ként működött, magyarul, héberül és más nyelveken publikált.
- 14 *Az Országos Rabbiegyesület értesítője* 1948. június 20. o.
- 15 Az emléknap az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség által kiadott Naptárban is szerepel, a *Szokások és szabályok az 5774. évre* című fejezetben (119. oldal).
- 16 *Zchor jömot olám*, 3. kötet, 402. o.
- 17 Köztük van több magyar rabbi is, mint Stern Mose (1914–1997), egykori debreceni rabbi, a pozsonyi születésű Wozner Sámuel rabbi Bnei Brakból (aki 1913-ban született, így ma, 101 évesen, a legidősebb élő magyar származású rabbi) vagy Szofer Jochánán (szül. 1923), egykori egri rabbi, valamint a bobovi rebbe, Slomo Halberstam rabbi (1907–2000) is.
- 18 *Bráchos* 28b–29a. Lásd még a lent említett *Igrot kodes* uo.
- 19 *Igrot kodes*, XII. kötet, 18–19. old., *Torát Menáchem* XVI. kötet 134. old., *Szichot kodes* 5729 II. kötet 340. old.
- 20 *Divré Jáciv* responsum VII. kötet 19. fejt.
- 21 *Tradition*, 41:2. 164–197. o.
- 22 180–181. o.
- 23 *Sábát* 21b.
- 24 *Szichot kodes* 5737 I. kötet 604–606. old. Lásd még Judit T. Baummel: *Kol bikhót* 93–94. o.

EGY PÉLDA AZ EMLÉKEZÉS- KULTURÁRA: SZEGED

Szegeden – ahogy ez számos magyar zsidó közösségben történt – a deportálásból vagy munkaszolgálatból visszatért zsidók maguk állítottak emlékművet elpusztított testvéreiknek. 1948-ban a nagyzsinaagóga falán elhelyezett márványtáblán örökítették meg annak a 2400 mártírnak a nevét, akiket sikerült azonosítani. Az emléktáblát ünnepség keretében avatták fel, s ezen részt vett a város vezetése is – amely egyébként pénzzel is támogatta ezt a lépést. Az áldozatokról ettől kezdve minden évben megemlékeztek – noha a „népi de-

lokauszt immár nemcsak a zsidók belügye, hanem az egész városé is.

Mivel a szegedi téglagyárból 1944. június 25-én indult az első deportáló vonat, a megemlékezést minden évben a június 25-ét követő vasárnapra időzítik, amikor a városból, az ország más részeiből és külföldről a legtöbben résztvevőre számíthatnak.

Az első rész, a gyászistentisztelet hagyományosan a zsinagógában zajlik a rabbi és a kántor közreműködésével, a polgármester (1989 előtt: tanácselnök) vagy helyettese beszédével, s felszólal

főleg az idős korosztályból áll, akik már 1989 előtt is résztvevői voltak ezeknek a megemlékezéseknek.

2004-ben a városi közgyűlés tagjaival közösen – és közös finanszírozásban – föl-avattak egy emlékoszlopot is a hajdani gettó bejáratánál, ettől kezdve a megemlékezések erre a helyre is kiterjedtek. Az itt tartott megemlékezéseket a várossal egyeztetve szervezik: ezek világibb jellegűek és a Magyarországon megszokott forgatókönyvöt követik: éneklés, szavalat, esetleg zenekar gondoskodik a gyászünnephez méltó légkörről, a szónokok közt történész, holokauszt-túlélő és (a mostani kormány idején) kormány megbízott található. Koszorút helyez el a város, a megyei kormányhivatal és a közgyűlés frakciói (kivéve a Jobbikot, amelyik egyáltalán nem vesz tudomást a megemlékezésről).

A holokauszt jelentőségének növekedése az épített környezetben is visszatükröződik: pályázati pénzből egy nagyméretű márvány menóra felállítását tervezi a hitközség a zsinagóga udvarán. Ennek hét ágán a szegedi zsidóság nagyjait, valamint az elpusztítottak különböző csoportjait (például gyerekek, munkaszolgálatosok, kikeresztelkedettek, öregek) kívánják megörökíteni. A menóra költségeit a Civil Alap pályázatából kívánták fedezni (5,5 milliót kértek, 3 milliót kaptak) de miután ezt a pénzt sokan visszaadták, a szegedi zsidók is emellett döntöttek. A városi vezetés ígéretet tett a kieső összeg pótlására.

Tervezik továbbá egy emléktábla állítását a munkaszolgálatban éhhalált halt Birnfeld Sámuel rabbi, a *János vitéz* és más magyar versek héber fordítójának emlékére.

Lednitzky András, a Szegedi Zsidó Hitközség elnöke

mokrácia” éveiben ez mindig a nagyzsinaagóga falain belül zajlott. A város vezetése azonban képviseltette magát.

1989 után változott a helyzet: az emlékünnepekség részben kikerült a zsinagóga zárt teréből azt jelképezve, hogy a ho-

négyszék (katolikus, református, evangélikus, illetve a Hit Gyülekezete) egyikének képviselője is. Képviseltetik magukat a városi közgyűlés frakciói, a politikai pártok, a Magyar–Izraeli Baráti Társaság és a MEASZ is. A közönség itt

A szegedi nagyzsinagóga

Szegedről egyébként számosan pályáztak a Civil Alaphoz, egyebek közt a helyi Móra Ferenc Múzeum alapítványa, amely Löw Imánuelről, a város legendás (92 éves korában deportált, majd a budapesti zsidó kórházban elhunyt) rabbijáról tervez kiállítást. A városi vezetés és a velük jó kapcsolatot ápoló hitközség a pályázatok egy részét ismeri, de nem mindenki egyeztetett velük.

Az egyik legnagyobb volumenű eseménynek a 70. évfordulóra rendezett tudományos konferencia ígérkezik, melyre eddig 35 előadó jelentkezett. A szervező Molnár Judit (a Sorsok Háza projektet élesen kritizáló, s a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont felállításában fontos szerepet játszó), Karsai László történész közeli munkatársa, maga is számos tanulmány szerzője. A konferenciára eddig 12 országból, 35 előadó jelentkezett, külön delegá-

ciót várnak a jeruzsálemi Jad Vasemből, melyet az intézmény tudományos igazgatója vezet majd. A rendezvény annak rendje és módja szerint a városháza dísztermében, illetve az egyetem rektori hivatala dísztermében zajlik majd, záróaktusként állófogadással és a Budapest Klezmer Band koncertjével.

Várhatóan külön is megemlékezik az áldozatokról a város, a helyi katolikus egyház, fotó- és dokumentumkiállítás nyílik. A szegedi egyetem hallgatói önkormányzata is megkereste a hitközséget, hogy segítséget kérjen egy pályázat kiírásához: ezen az egyetem diákjai vehetnek részt, akik azt kutatják majd, milyen hatással voltak a zsidótörvények, majd az üldözések és a deportálás az egyetem munkájára.

Forrás: Lednitzky András,
a Szegedi Hitközség elnöke
Lejegyezte: Gadó János

Őri István

Soha

Kősziklák közt sötét
habok sustorognak,
megtörrik iv tövét
hullám ostoroknak.

Múlt mezőkre unva
ősz esőt szítál,
kődépekre hullva
mélabút recitál.

Éol hárfán benga
hűvös szelek árja,
halk sikolytól cseng a
téboly körhintája.

Hol kietlen nyugalom
oldódik a görcsben,
ránt lomha ujjakon,
a vér az égig szökken.

Nincs könny, szó, se moraj.
Létükkel vallanak.
Szirmok nélkül sóhaj
virágot hajtanak.

Kitépett sarjakkból
elátkozott spórák,
halott föld szagától
könnyes diaszpórák.

Vak lidérc, mint tűzvész
gyászoló síralmán,
kincsetelve fürkész
hegy magas sír alján.

Idegekig csupasz
test, ujjbegyén tintás,
fülébe súg, gubbaszt...
Rejtett identitás.

„A FELMENŐK TETTEIÉRT FELELŐSSÉGET VÁLLALNI – IRREÁLIS ELVÁRÁS”

Kovács Mónikával a holokauszt oktatásáról beszélget
Gadó János

A holokausztoktatás gyökere a holokauszt és az emberi jogokat alapértékként definiáló „nyugati” értékrend összefonódásának ténye. Az Európában bekövetkezett népirtás – amelyet csak évtizedekkel később kezdtek holokausztnak nevezni – sokja vezetett az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának elfogadásához az ENSZ-ben 1948 végén, ezért sokan gondolják úgy, hogy az emberi jogokról való oktatást érdemes a holokausztról szóló oktatással kezdeni – mondja a pszichológus, egyetemi docens.

A z a gondolat azonban, hogy morális kötelességünk a holokausztról való oktatás, csak a hatvanas évek végétől – a diákmozgalmak és a polgárjogi mozgalmak hatására – válik széles körben elfogadottá, ekkor fogalmazza meg Adorno is a neveléssel szembeni legfontosabb követelményként, hogy Auschwitz ne ismétlődhesen meg. Ehhez pedig szerintem arra van szükség, hogy azokat a társadalmi folyamatokat elemezzük, amelyek Auschwitzot lehetővé tették. Az „oktatás váljon szociológiává”, mondja.

A holokauszt-
oktatásban
a demokratikus
állam-
polgárságra
nevelés
lehetőségét
látták.

– Párhuzamosan zajlott a folyamat Amerikában és Európában?

– Nyilvánvalóan teljesen más kontextusban jöttek létre az első holokausztoktatási programok Nyugat-Európában és az USA-ban (és Izraelben), de jellemző, hogy a holokauszt szimbolikus negatív vonatkoztatási pontként szolgált, amelyhez viszonyítva lehetett definiálni a 80-as évekre kialakuló demokratikus és multikulturális értékrendet. A holokausztoktatásban a demokratikus állampolgárságra nevelés lehetőségét látták, amire érdemes és szükséges időt és energiát fordítani. Ezért a holokauszt-múzeumok és emlékhelyek oktatási központokká is váltak, amelyek komplex – gyakran egész napos – programokat nyújtanak a látogató csoportok számára, amelyek keretében feldolgozzák a látottakat és összekötik azokat az emberi jogok védelmének mai problémáival.

– Áttekinthető a holokausztoktatás nemzetközi intézményrendszere?

– Számos országban van egy-két központi intézmény, mint nálunk a Holokauszt Emlékközpont. Van ilyen Washingtonban, Párizsban, Londonban, és persze Jeruzsálemben. A volt koncentrációs táborok is emlékhelyek

ma már, és százával találunk kisebb intézményeket is. A holokausztoktatással foglalkozó szervezeteknek Amerikában külön szövetségük van (Association of Holocaust Organizations), amely évente kiad egy nemzetközi katalógust is. A nemzetközi szakmai együttműködés egyik legfontosabb intézménye a 1998-ban alakult International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), ahol több munkacsoportban találkozunk évente kétszer a holokausztoktatással foglalkozó szakemberek. Az IHRA szakértői által közösen kidolgozott szakmai útmutatók a holokausztoktatás sztenderdjei. Az utóbbi években a nagy nemzetközi szervezetek is egyre aktívabbak ezen a területen, sorra jelentet meg oktatási segédleteket – az IHRA szakértőinek bevonásával – az UNESCO, az Európa Tanács, vagy az Európai Alapjogok Ügynöksége.

– A holokauszt az egyetlen olyan történelmi esemény, amelynek oktatása – mondhatjuk – ma már külön szakma.

– Valóban nem tudok más történelmi eseményről, ami ennyire önálló életet élne. Egyébként interdiszciplináris szakmáról van szó, része a múzeumpedagógia, történelemtanítás, emberi jogok oktatása éppúgy, mint a szociálpszichológiai ismeretek átadása. Nyilvánvaló, hogy több és más ez, mint a hagyományos történelem-oktatás, már csak azért is, mert értékrendet próbál közvetíteni, ami – ideális esetben – a történelemoktatásra nem jellemző.

– És Magyarországon mi a helyzet?

– 1989 előtt, a kommunista korszakban a holokausztal nem foglalkoztak kiemelten – és kerülték az áldozatok zsidókként való azonosítását –, ugyanakkor a rendszer igyekezett az antifaszizmus révén legitimációt szerezni. Nem a holokausztra helyezték a hangsúlyt, de a náciizmus elítélése mint morális üzenet egyértelmű volt. Talán ezért vezettek a kutatásaim arra a meglepő eredményre, hogy akik 1989 előtt jártak iskolába, természetesen többet tudtak a holokausztról, mint az 1989 után iskoláztak. Ezt én azzal magyarázom, hogy 1989 előtt az antifasiszta üzenet erőteljesebb és egyértelműbb volt. Ma van iskolai holokauszt-émléknep, de talán kevésbé releváns a gyerekek számára az üzenet, időben is távolabb vannak a történetek. Nem egészen igaz az tehát, hogy a kommunizmus alatt semmit nem lehetett tudni a holokausztról. Sok mindent nem lehetett tudni, elsősorban azt nem, hogy az áldozatok nagy része zsidó volt, de célba ért az üzenet, hogy valami nagyon rossz dolog történt sok emberrel és erről a náciik tehetnek. 1989 után ez a konszenzus megszűnt. Hiába írnak a történelemkönyvekben a korábbiaknál sokkal többet, mint 1989 előtt, nem alakult ki új konszenzus, amibe a holokauszt története beilleszthető volna.

– A holokausztoktatás elsősorban a zsidókról szól?

– Nem, elsősorban nem az áldozatokról, hanem a többségi társadalomról szól. Célja annak vizsgálata, ho-

gyan került uralomra egy olyan ideológia, amely a modern állam vívmányait felhasználva mészárszékké változtatta Európát. Hogyan lesznek részesek az emberek egy ilyen ideológia hatalomra kerülésében? Ki miként viselkedik ilyen helyzetben? Hogyan vesznek részt ebben hétköznapi emberek, hogyan válnak cinkossá mások meggyilkolásában és kifosztásában? Ki az, aki ebben a helyzetben képes ellenállni és miért? A zsidók előtt ebben a helyzetben nem nyíltak valódi alternatívák, mások előtt viszont igen – és erről akarunk tanítani. A holokauszt emlékezete elsősorban az áldozatokról szól, de a holokausztoktatás inkább mindenki másról.

– De talán mégsem véletlen, hogy a holokausztnak éppen a zsidók voltak az áldozatai. Erről nem szól a holokausztoktatás?

– Természetesen a holokausztoktatás során is fontos az áldozatok történetének rekonstruálása, enélkül meg se lehetne érteni, hogy egyáltalán miért foglalkozunk ezzel az eseménnyel, de mégis inkább az elkövetők, a be nem avatkozók és az embermentők viselkedésének vizsgálata a hangsúlyos. Fontos az is, hogy az antiszemitizmusról is tanuljanak a gyerekek, éppen azért, hogy megértsék, hogy az antiszemitizmus mindig a többségi társadalom diszfunkciójának tünete, és hogy képesek legyenek – ahogy Adorno javasolta – ennek vizsgálatára. A holokausztoktatást viszont jól kiegészíthetik olyan programok, amelyek a szűkebb környezet zsidó múltjának feltárására irányulnak, Németországban például számtalan ilyen kezdeményezés van. Jártak-e az iskolába zsidó gyerekek, akiket elűzték vagy elhurcoltak? Hány zsidó élt a városban, kik voltak, mit csináltak?

– Magyarországon is létrejött a holokausztoktatás infrastruktúrája?

– Tíz éve nyílt meg a Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központ.

– Ahová évente húszezer ember jár.

– És akik közt elég sok a turista, de azért mégsem kéne csak úgy „leírni” ezt az adóízetők pénzéből fenntartott intézményt. Hogy még nem vált olyan jelentőségűvé, mint más fővárosok hasonló létesítményei, és hogy nem állnak kigyózó sorok előtte, hogy bejussanak, mint például az amszterdami Anne Frank-ház előtt, az nem feltétlenül az ott látható tárlat hibája. A kiállítás elég kemény, szembenéző, nagyon erősen hangsúlyozza a magyar felelősséget, olyannyira, hogy a náciizmusról alig esik benne szó. A megnyitás után tíz évvel szerintem nyugodtan ki lehetne kérni az IHRA szakértőinek tanácsát, akik hasonló intézményekben dolgoznak szerte a világon, hogy miként lehetne változtatni a kiállításon vagy a kínált oktatási programokon, hogy a jelenleginél több iskoláskorú látogatót vonzzon. De az is lehet, hogy előbb az iskolai vezetőket és a tanárokat kellene megszólítani különböző továbbképzésekkel, hogy megértsék a holokausztoktatás

A magyar emberek tehát a kollektív emlékezet ügyét az államra és intézményeire bizzák, azok viszont mintha nem töltenék be ezt a szerepet.

céljait és megismerjék a módszereit. Talán aztán már ők is szívesebben hoznák a gyerekeket a kiállításra.

– És az iskolai oktatás?

– Teljesen az iskolák vezetőitől, sőt egyes tanárok elkötelezettségétől függ, hogy az iskolákban mi történik. A komplex projektektől kezdve a semmiig minden előfordul. Hallottam már elrendelt egyperces néma felállásról és „hagyományos”, versmondós megemlékezésről is. Vagy bemondják az iskolarádióban az emléknapi tényeket. Ilyenkor előfordul, hogy a gyerekek nem is értik, hogy miről van szó. Az is gyakori, hogy az emléknapi alkalmából – akár az egész iskola közösen – megnézi az aktuális holokausztfilmet, de gyakran nem készítik fel erre a gyerekeket, és utána sem beszélnek meg velük, hogy mit gondolnak és éreznek. Néhány osztályt még Auschwitzba is elvisznek, de akkor sem biztos, hogy előtte vagy utána beszélgetnek velük a tapasztalataikról. Azt gondolják, a hely magáért beszél.

– Markáns kultúrája ezek szerint nem alakult még ki a megemlékezéseknél?

– Egyes iskolákban igen. Tudni kell, hogy az én információim egyetemistákkal készített interjúkon alapulnak, akik visszaemlékeztek iskolaéveikre. Ennél reprezentatívabb vizsgálat azonban még nem készült, pedig lassan tizenöt éve van holokauszt-emléknapi az iskolákban. Egyébként a kommunizmus emléknapijával ugyanez a helyzet. Egy másik kutatás során feltettük azt a kérdést is, hogy családtagjaikkal vagy barátaikkal beszélnek-e a megkérdezettek erről a témáról. A nagy többség azt válaszolta, hogy soha. A kommunizmus áldozatairól ha-

sonlóképpen hallgatnak. A magyar emberek tehát a kollektív emlékezet ügyét az államra és intézményeire bízzák, azok viszont mintha nem töltenék be ezt a szerepet.

– Németországban jobb a helyzet?

– A német kutatások is azt mutatják, hogy a gyerekek elsősorban az iskolában „tanulják meg” a múltat. Bár nyilván volt erre is példa, de nem jellemző, hogy a fiak elszámoltatják az apákat és nagyapákat. Ha van is erről szó a családban, az erősen átstilizálódik az átadás folyamán. Paradox módon éppen azért, mert az oktatás jó, és a gyerekek sokat tudnak a holokausztról, nem tudják elképzelni, hogy az ő felmenőiknek ilyen szörnyűségekhez köze lehetett. De talán nem is kell ezt erőltetni. Nem az a fontos, hogy X. ítélkezzen a dédapjáról, hanem az, hogy ő maga mit csinál ma vagy holnap. Az oktatás olyan értékeket alapozzon és erősítsen meg, hogy úgy érezze, hasonló helyzetben csakis az embermentők oldalára állna. A felelősségvállalásnak különböző szintjei vannak: egy politikustól nyilván elvárható, hogy vállalja egy állam tetteiért a felelősséget. De a személyes felelősségvállalás a felmenőért, azt hiszem, irreális. A felmenők a szegénytelen történeteket nem adták át az utódoknak, és ezek már talán örökre el vannak temetve a családi emlékezetekben.

– Érdekes, pedig többször olvastam, hallottam nagy szembenézésekről, amikor hajdani áldozatok gyerekei találkoztak hajdani tettesek gyerekeivel.

– Ilyenből nagyon kevés van, csak a média csap hatalmas hűhót körülötte. Amiért személyesen felelősök vagyunk az nem a több generációval ezelőtti múlt, hanem a jelen és a jövő.

A komplex projektektől kezdve a semmiig minden előfordul.

10% a Szombatnak

KÉRJÜK, AJÁNLD ADÓD 1%-ÁT

A ZSIDÓ KÖZÉLET ÉS KULTÚRA FÓRUMÁNAK, A SZOMBATNAK!

Mit támogatsz, ha a Szombatot támogatod?

Azt a lapot és online magazint, amely

- 25 éve az egyetlen független szellemiségű, politikai és kulturális magyar zsidó lap,
- tájékoztat és véleményt mond a világ, Izrael és a magyar közélet híreiről,
- küzd a zsidó- és Izrael-ellenes előítéletekkel szemben,
- konferenciákat, szemináriumokat szervez zsidó irodalomról, színházról, filmről,
- fórumot kínál a szellemi élet alkotóinak.

Ehhez nem kell egyebet tenned, mint mellékelned a nyilatkozatot adóbevallásodhoz, amelyben kijelented, hogy adódot 10%-át a **18165850-1-42** adószámú szervezetnek kívánod felajánlani. Döntéseddel nagyban segíted a Szombat folyamatos munkáját!

Támogatásodat előre is köszöni
a Szombat Alapítvány és a Szombat szerkesztősége

Dés Mihály

77 PESTI RECEPT

Gasztronómiai anyaregény, részlet

A nyám bátyja, Béla nehézsúlyú bokszbajnoknak indult, csodálatos nemzetközi karriert jósoltak neki, csak a még kétharmadosnál is nagyobb többséggel megszavazott zsidótörvények kiparancsolták a ringből, és aztán már csak egyszer tudta kamatoztatni bunyós tehetségét. 1940-ben, amikor is turulista egyetemisták (*sic*) támadták meg a Dohány utcai zsinagógát, majd zsidók után kajtatva elkezdtek randalírozni a környéken. Mindenki elpucolt, bezárkózott, elbújt, egyedül anyám meg a bátyja ballagott békésen a Dob utcában. A VII-es Ifik soros gyűléséről jöttek, ahol is az egyenlőségről és testvériségről szóló szép atyai álmokat próbálták politikai programmá kovácsolni. A Klauzál tér sarkán találkozott össze a két csapat. Az alig 20-25 nyalka daliából álló szittya sereg dereka nyíltan, becsületesen rárohant a túlerőben lévő ellenre. A judeobolsevista különítmény balszárnya, Béla, álnokul a falnak vetette hátát, hogy így kerülje el a szemtől szembe való hátbatámadást, és gyáván hadonászni kezdett mind a két kezével. A genfi konvenciókra fittyet hányva azt persze nem jelentette be a bibas, hogy hivatásos bokszoló lehetett volna, ha hagyják, aminek következtében a turul szabadcsapatot váratlanul érték a cséphadaró sebességével érkező körkörös pörölycsapások. Ezenközben a zsidó világ-összeesküvés helyi le-rakatának jobbszárnya, vagyis az akkor 17 éves muter, orvul nekiesett a védtelen nyilas tanulóifjúságnak. Azok se voltak restek, és vitézül visszaverték a támadást. Egyesek a rugalmas elszakadásnak az orosz fron-

ton majdan remekül beváló taktikájához folyamodtak, és eltűntek a balféken. Azok viszont, akik Béla egyeneseket horgokkal szabálytalanul kombináló ütései-vel kerültek közvetlen kapcsolatba, önfeláldozó módon fekvőláncot alkottak előtte. Ez volt az a pillanat, amikor kezdtek kinyíl- ni a környező házak ablakai, és – a mindent felülíró bi- boldó összetartás újabb ékes bizonyítékaként – az ott lakó lakók leplezetlen tetszésnyilvá- nítással leplezték le hovatartozásukat. Még olyan is akadt, aki nyílt tapsikolásban tört ki. Mikor az utolsó tu- rulmadár is szépen, rendezetten visszahúzott téli szállás- helyére, Béla bajnok meglepetten konstata- lta, hogy a hugicája ájultan hever a földön. Az történt ugyanis, hogy az egyik mélymagyar jakhec jogos önvédelemből leütö- te a hepciáskodó pólisi amazont, az meg fondorlatos mó- don direkt a járdaszegélybe csapta bele a fejét, aminek utóbb egy *Post trauma- s diencephalitis* nevű kór lett a kö- vetkezménye. Ezt akkor ők nem tudták ott diagnosztizál- ni, mert – bűnösebbek lévén, mint a többi nép – a rend- fenntartó erők várható érkezése miatt sürgősen el kellett spurizniuk a helyszínről. Mindenesetre anyám ettől fog- va dögcedulával a nyakában járt, hogy legyen kit ér- tesíteni, amikor a legváratlanabb helyzetekben kómába esik. Ezzel kezdődött csodálatos kalandokban bővelke- dő betegsége-sorozata, amely egész életét végigkísérte.

A könyv a Corvina Kiadó gondozásában jelenik meg.

A judeo- bolsevista különítmény balszárnya, Béla, álnokul a falnak vetette hátát.

Trauma és utóhatás

A VÉSZKORSZAK ÉS UTÓHATÁSAI AZ IRODALOMBAN

Szemináriumsorozat a Szombat szervezésében,
Szántó T. Gábor vezetésével, a Bálint Házban

További információk
a www.szombat.org/szeminarium
oldalon,
illetve délutánonként
a 311-6665-ös telefonszámon

„A LIBIDÓT AKARTAM MEGÍRNI”

Dés Mihályal beszélget Várnai Pál

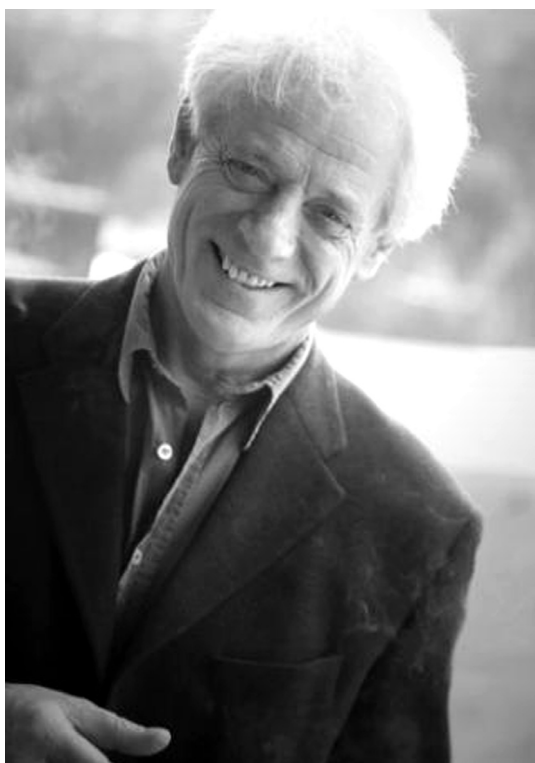
Volt tolmács, filmszínész, műfordító. Spanyolországban 1989-től 1992-ig a Quimera irodalmi folyóirat főszerkesztője, 1994-től 2006-ig a Lateral című kulturális folyóirat alapítója és működtetője, 1996 és 2004 között a barcelonai egyetem tanára. 25 évet töltött Spanyolországban.

– Milyen volt Spanyolországban zsidónak lenni?

– Spanyolország, mind statisztikailag, mind az én tapasztalataim szerint a legkevésbé rasszista ország. Ez azért érdekes, mert Spanyolország húsz év alatt érte el azt a bevándorlási szintet, ami Franciaországban száz évig tartott. Amikor én 1986-ban kimentem, Spanyolország éppen Franco diktatúrájából és az azzal járó elmaradottságából kászálódott ki. Alig voltak színesbőrűek, akik Nyugat-Európában a piszkos munkát végezték. Mára Barcelona tele van a különböző nemzetiségű bevándorlók negyedeivel. Húsz év alatt hatmillió hivatalos és kétmillió illegális bevándorlót fogadott be az ország, és ez sem váltott ki különösebb rasszizmust. Igaz, hogy a jobboldali diktatúrából jött Spanyolország alapvetően baloldali ország, ahol, elmentésben Kelet-Európával, a baloldalnak van ideológiája, a baloldal a harc, ők a bank- és EU-ellenesek, és nem fordítva. Spanyolországban ugyanakkor van egy újfajta, rafináltabb, posztmodern antiszemitizmus, amely Izrael-ellenességben mutatkozik meg. Spanyol lapokban az izraeli katonák és politikusok karikatúrái náci sztereotípiákra emlékeztetnek.

– Mennyiben érdekli a spanyolokat valakinek a zsidósága?

– Nem igazán. Bár van egy latens antiszemitizmus, de az arabellenesség erősebb.

Fotó: Vancsó Zoltán

A mai, tipikus – és többnyire baloldali – spanyol antiszemita nem tudja, hogy az lehet, hogy van zsidó barátja, és imádja az olyan könyveket, mint *Anna Frank naplója*. De van egy másik jelenség is, amely talán csak az Ibériai-félszigeten fordul elő: a főleg értelmiségi körökben észlelhető filoszemitizmus, amely magyarázható a gazdag spanyol zsidó múlttal. Számos ismerősöm betért a zsidó vallásba, mert kiderítette

zsídó származását, és rokonszenvezik a zsidósággal. Nem, hétköznapi antiszemitizmus nincsen Spanyolországban.

– Akkor beszéljünk *Pesti barokk* című rendhagyó és szenzációt keltő regényéről. A könyv egyik fejezetének mottójául idézi Talleyrand-t: „Aki nem élt az 1780 előtti években, nem ismeri az élet édességét.” Ez az idézet nyilván a Kádár-korszakra, legalábbis annak késői éveire vonatkozik. Kundera egy cikkében arról ír, hogy egy diktatúra felbomlása nagyon jó időszak, mert akkor még nem fordulnak egymással szembe azok, akik azt bomlasztották. Nyilván kellemesebb egy táguló, mint egy szűkülő világban élni. Ön a pesti értelmiség egy szűk rétegének érdekes és izgalmas, ugyanakkor frusztrált életét ábrázolja. „Nem volt még egy nemzedék a földön, amelyik olyan jól érezte magát rosszul” – fejezi ki frappánsan ezt a közérzetet.

– Van egy spanyol mondás az ottani rendszerváltás korszakából: Franco ellen sokkal jobb volt. A hetvenes-nyolcvanas évek valóban a bomlás korszaka volt, de ennek mi nem voltunk tudatában. Ha tudjuk, talán nem érezzük magunkat ilyen jól rosszul, talán harcosabbak lettünk volna. S amit Kundera nagyon jól kidolgozott a regényeiben: valóban tért hódított a magánszféra, a szexualitás mint menedék –

Hrabalnál a duma, a fecsegés –, tehát a magánszféra, a fantáziálás, az önkifejezés. Eből a szempontból ez egy csodálatos korszak volt. Akkor már volt fogamzástgátló, de még nem köszöntött be az AIDS korszaka. Jól elvultunk.

– Miért adta a *Pesti barokk* címet regényének?

– Az eredeti címe *Csárdáskirályfi* lett volna, merthogy ez egy operettszág. Ma már kevesen tudják, hogy az az operett, amelyet az ötvenes években és azután játszottak, valójában a *Csárdáskirálynő* paródiája. Ezt a mítoszt egy pesti kávéházban hozták létre, játékosan, önironiával.

– Kire gondol? Gábor Andorra? Kálmán Imrére?

– Meg azokra, akik '54-ben átdolgozták: Békeffi Istvánra és Kellér Dezsőre. És arra, hogy a legnemzetibb magyar operett valójában egy németből fordított-átdolgozott darab, egy jellegzetesen és zseniálisan pesti, zsidó, kávéházi termék, akárcsak a pesti zsidó vicc. Végül maradtam a *Pesti barokk* címnél, egyrészt mert ez valóban egy pesti regény, másrészt a barokk szó sugall valami rejtélyeset, újabb és újabb fordulatokkal, díszelemekkel burjánzó szerkezetet. S maga a narrátor is hömpölygő, erős, vitális, nem egy szófukar alkot.

– A regény soktémájú. Van benne családtörténet, irodalomkritika, elmegyógyintézet, beszervezési kísérlet, kivándorlási próbálkozás, vallásfilozófia, politika, forgatókönyv, naplók, levelek. Törzse mégis egy kapcsolat, egy erotikus, kielégíthetetlen vágy, s ami a főhősre és körére jellemző, nagyfokú promiszkuitás.

– Valóban, a könyv ezekről és még sok más dologról szól. Éppen ezt akartam. Nekem nem egy, hanem sok sztorim volt. Csakhogy ennyi mindent nehéz egy könyvben elmesélni. Ezért élek azokkal a műfaji paródiákkal, amelyekre a regény épül. Minden fejezet más műfajban, más szemszögből van írva. A kritikák és az interjúk többnyire azt emelik ki, hogy ez a nyolcvanas évek regénye. Bizonyos szempontból persze hogy az. De engem nem a nyolcvanas évek érdekelt, hanem egy olyan kor és helyszín, melyet elég jól ismerek ahhoz, hogy elhelyezhessek benne egy mai (na jó, tegnapi) Don Juan-történetet. Szóval én a vágy, a libidó regé-

nyét szerettem volna humorosan megírni, s ez az a szál, amelyre felfűzőm ezt a sok sztorit.

– A vágy titokzatos tárgyát?

– Úgy van. Annál is inkább, mert a vágy mint központi téma aránylag ritka a modern prózában. A *Lolita* például egy ilyen regény, de a testi vágy többnyire inkább csak szerelemmé szublimált formájában, vagy valami állatias, gépies ösztönmegnyilvánulásként szerepel.

– Regényében keveredik a valóság a fikcióval. Az olvasó ellátogat a Fiala Művészek Klubjába, a Balettcsipőbe, a Narciszba, ezek ismert találkozóhelyek voltak. Másrészt kitalál és megír nem létező találkozásokat, beszélgetéseket is, melyek szintén illettek a korbá.

– Az irodalom nem a valóságot tükrözi, ahogy gyakran állítják, hanem egy alternatív valóságot hoz létre. Egy mű nem attól jó, hogy valóságos eseményt ír meg, hanem attól, hogy hihető és varázslatos világot hoz létre. Sokan említik a hajdani demokratikus ellenzék vezetőinek megjelenését a regény lapjain: jelmezben ugyan, de a saját nevükön. Ám ez se a valóság, hanem csak játék. Ez esetben azzal játszottam, hogy valóságos szereplőket helyezek egy elképzelhető, de fiktív helyzetbe. Egyetlenegy szereplő van a regényben, akit – mondjuk így – modell alapján próbáltam hűségesen megfesteni: a Nagy figurája, aki az én nagymamám volt, és akihez nem kellett semmit hozzátenni. A szereplők többségének viszont még csak kiindulási modellje sincs.

– Mennyiben lett volna a regény más-milyen, ha a szerző egy húsz év előtti kort korábban ír meg, amikor közelebb van időben a cselekményhez? Sokan idős korukban írják meg emlékeiket, s hát az emlékezet csal.

– Szokás mondani, hogy kell egy távolság a valóság és annak megírása között. Hát, van ilyen is, olyan is. Musset például röviddel azután írta meg *A század gyermekének vallomását*, hogy szakított George Sand-nal. Ami engem illet, én valójában 1988-ban kezdtem el ezt a regényt, de csak egy fejezetig jutottam. Aztán húsz év múlva kezembe akadt ez a bizonyos fejezet, és úgy éreztem, folytatni kéne. Neki is álltam, négy éven át írtam, és

már a végén jártam, amikor megtaláltam az 1988-as naplóbejegyzésem arról, hogy minek is készült eredetileg ez a regény. Hát bizony egész másnak, mint ami – reményem szerint – lett belőle. Eredetileg valóban egy nemzedéki és szerelmi életérzés könyvének szántam.

– Talán nem mellékes az sem, hogy nemcsak időben, de földrajzilag is eltávolodott a megtalált kéziratától, más kultúrában élt. Mennyi ideig tartott, amíg Spanyolországban megteremtett magának egy jelentős irodalmi karriert?

– Rövid ideig. Nagyon elszánt és energikus voltam, és szerencsém is volt. Nekem ez a kinti karrier teljesen más viszonyt eredményezett az irodalommal, szervezői, vezetői munkát végeztem, míg itthon egy *outsider* voltam. S ez alatt a 25 év alatt teljesen kimaradtam a magyar irodalomból.

– A regényben itt-ott felbukkan a zsidó téma. Azt hiszem, Komor András író mondta egy beszédében, hogy bármiről is írjon egy zsidó író, valahol elárulja a zsidóságát. Egyetért ezzel? Érvényes ez, példának okáért, Cervantesre is?

– Egyik mentorom, Engländer Tibor azt állította, hogy ő minden évben elolvassa a *Don Quijótét*, s mindig ráakad benne zsidó motívumokra. A *Pál utcai fiúkkal* kapcsolatban nemcsak Nemecsek ábrázolásában, de a hohmecalásban, a gittegyletben, az egész regényben érezhető Molnár zsidó háttere. Az én regényemben nagyon erősen és sokféleképpen van jelen a zsidó téma. Nemcsak azért, mert az egyik főszereplő és egy csomó mellékszereplő zsidó, és bár a főhős mamája nem az, de aki felnevelte, s akit elvisznek Auschwitzba, az igen. Van benne egy kis zsidó viccantológia, meg egy *Auschwitzi apokrif* című rettenetes szöveg is, és a Kádár-korszak antiszemitizmusa és zsidó meghunyászkodása is benne van. Az egyik szereplő azt kérdezi: miért nevezte engem zsidónak, amikor én mindig, álomban is magyarnak vallottam magam, még akkor is, ha negyvenkilenc hozzátartozómat irtották ki. Ez a tudathasadás, ez az önbecsapás, hogy ugyan a lehetetlenségig akkuratúsan számon tartja az áldozatokat, de kikéri magának, hogy zsidónak nevezék – ebben látom a magyar zsidóság tragédiáját. És szándékom szerint erről is szól a regényem.

A HALÁL HÉT STÁCIÓJA

Kiss Yudit: *Apám halálának nyara.*
Noran Kiadó, 2006, 260 oldal

Megkésve írok Kiss Yudit regényéről, ahogy a Noran Kiadó „beszéld el...” sorozata is már a múlté, de a 2012-es brit kiadás, s hogy a könyvet a The Jewish Quarterly Wingate Prize idei finalistájaként is láthattuk, aktualitást ad neki.

A Genfben élő közgazdász szerző első könyve önéletrajzi „családrege”, egy eszmélés története, melyben apjához való viszonyát helyezte a fókuszba. A cselekmény apatörténetet és magántörténetet elegyítő memoárokból, hangulatképeket tükröző naplóbejegyzésekből és levelekből bontakozik ki, olykor elvarratlanul hagyva egyes szálakat. Széles ecsetvonásokkal rögzíti, ahogy a 20. század diktatúrai formálták – akár a meg hasonlóság – az egyéni életet.

A szereplők nem a saját nevüket viselik, de azonosíthatók: a regénybeli főhős az apa, dr. Holló Fülöp azonos néhai dr. Kiss Artúr hírhedt filozófiaprofesszorral, és lánya, Anna nem más, mint Kiss Yudit. Mély és mocsaras problémahalmazhoz nyúl az író, amikor édesapja halálos betegségét, a két tumor közti időszakot megvilágítva, kitágítja az apa halála nyarának „fogalmát”. A két halálos daganat között eltelt hét év: a fizikai szenvedés hét évre, a könyv hét fejezetre bomlik a menóra hét ágaként – mintha jelképezné az apa megtagadott zsidóságot.

Holló Fülöp, az égő hitű kommunista lázasan hitt vagy hinni akart a világmegváltás hamis prófécijában, becsapva önmagát is látszatérvélisével. Egy ember haladoklásának nyara a gyermekkorban kezdődhet, amikor elveszíti a világgal szemben a bizalmat, és ezt csak az ember és ember közötti megértés oldhatja fel (akár a halál után is). Ebből a felismerésből fakadó belső kényszerből íródhatott a regény.

Nem lehet pontosan meghatározni, hogy mikor kúszott be a képkeretből a képbe a halál, mivel évtizedek óta ott ólálkodott, hogy a siron túl is jelen legyen az apa illékonnyá vált alakjában.

Az eltemetett múlt egy sárga kofferben lapult megannyi dokumentumával és fényképével, míg tulajdonosát befonta a féligazságok hálója. A halál lopakodó árnyéka rávetült arra az egykori kisfiúra, aki kénytelen volt elhagyni gyermekora színhelyét, Prágát, és akit anyja (hogy megmentse!) otthagytott a szegedi árvaházban. Csend támadt – csak a szíve zakatolt – mikor megtört benne a világba vetett ősbizalom.

Szerette az anyját, aki svéd menleveleket szerzett, csak nem tudta bevallani, mert zavarta volna a világmegváltásban? Képek a deportálás albumából: az összes vidéki rokon füstté vált a gázkamrákban, de addigra ő már egy újabb családot talált magának az illegális kommunista párt sorraiban. Kiss Yudit megrendítően ábrázolja apja meghasonlottságát, rögeszméjét. Egy túlélő – aki képtelen volt bevallani, hogy az apját munkaszolgálatosként nem azért ölték meg, mert kommunista, hanem mert zsidó volt – kommunistaként próbálta újradefiniálni önmagát, hogy kiépítse az önvédelemből, ideológiából és hazugságokból emelt erődöt maga körül. Nem mert szembenézni önmagával és a világgal, mert egy lidércnyomással terhelt tükörlabirintusban találta volna magát. A magány fáinak csontujjai fogták körül őszinte hitét az „emberi haladásban” és az Ügyben, melynek botlásait mentegetnie kellett. Az apában egy régi vágású humanista rejtőzködött egy doktriner sztálinista bőrében – de ettől még szerethető volt, ezt az oldalát fedezi fel a lánya, aki nem volt a „harcostársa”.

A kötetben a fényképekből, emlékekből és látogatóként megismert rokonok tűnnek fel a családfa oldalágain látható és láthatatlan arként, megjelenítve a 20. századi zsidó sorsot. Az anya családjának cselédnyomorúságból, sárból, bánatból és őserőből összeálló életmozaikjaival is találkozunk, de keveset tudunk meg az anyáról. Apatörténet ez, egy apáé, aki még holtában sem vállalta a zsidóságot.

Az apában egy régi vágású humanista rejtőzködött egy doktriner sztálinista bőrében.

ÉLET ÉS IRODALOM

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

Kedvezményes
előfizetési díj
1 évre 18 000 Ft
Megrendelhető
a szerkesztőségben
(1089 Bp., Rezső tér 15.)
Telefon: 210-5149,
210-5159
Fax: 303-9241
e-mail: es@es.hu

AMI A CÍME.

Megjelenik minden pénteken!
Keresse az újságárusoknál
vagy fizessen elő!

A Holokauszt és a családom

Megemlékezés a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában, 2014. május 4-én vasárnap 17:00 órától.
Közreműködnek Takáts Andrea és Hegedűs D. Géza színművészek.
A rendezvény pontos címe: Budapest VII. ker., Rumbach Sebestyén utca 11-13.

Eörsi Mátyás politikus, közéleti ember egy egyedülálló elgondolást valósított meg. Facebook oldalt hozott létre „A Holokauszt és a családom” címmel. Talán ő sem gondolta, hogy milyen rejtett forrásokból, a mélyből felbukkanó gyakran elfojtott emlékeket, vagy soha nem felejtendő történeteket hoz elő a Holokauszt után született gyerekekből és unokákból.

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület a maga módján, ezekből a történetekből szerkesztett összeállítással emlékezik meg a Magyarországi Holokauszt 70. évfordulójáról.

A rendezvény ingyenes, de regisztrációhoz kötött. Regisztrálni a maziike1944@gmail.com e-mail címen vagy a 311-6665 telefon-számon (munkanapokon a délutáni órákban) lehet.

Támogató:
Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége

22 éves, németül jól beszélő, egészségügyi tanulmányokkal rendelkező fiatal lány tanulmányai fedezésére Svájcban vagy Németországban bétiszitterséget vagy idősápolást vállal.
Érdeklődni: +49-0176/93572609 vagy +36/303749644 (telefon); futrinka.mazs@gmail.com (e-mail)

Schiller Szervizek

ISO 9001:2009 szerint tanúsítva

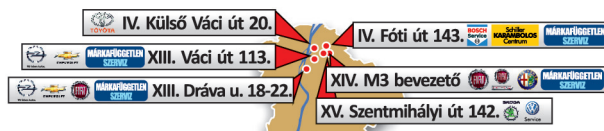
Több, mint 20 éves tapasztalat!

Márkaservizek és típustól független
szervizszolgáltatások Budapesten, hat helyen!

- ✓ 24 órás autómentő
- ✓ Hozom-viszem szolgáltatás
- ✓ Szakszerű szervizelés
- ✓ Kedvező árak

Schiller Szervizek Budapesten hat helyen!

BEJELENTKEZÉS: 452-11-76, 452-11-77 • WWW.SCHILLER.HU

**Melyik oldalon
áll a zsidóság?**
Seres László
Visky András

Zombi zsidók?

Fórum **György Péter** és **Schönberger Ádám** vezetésével

április 27. csütörtök 18:00

Április 26.
szombat

Mimuna - Pészach-záró mulatság,
a hosszú kovásztalan napok után!

Igazi keleti hangulattal várunk, lesz mufletta, pita és mártogatós!
Kulturális kóstoló 2x20 percben - Toronyi Zsuzsa, Borgula András
Dina Music Budapest koncert - A szefárd zene nagykövete:
Dés András | Lamm Dávid | Szokolay Dongó Balázs | Dina